

מן המפורסמות היא שיוצרי הספרות התלמודית לא עסקו בכתיבת היסטוריה. משמע, הספרות התלמודית אינה ספרות היסטוריוגרפית, ויחד עם זה מצאו חכמים טעם וצורך לכלול בה תיאורים רצופים וארוכים למדי, שנועדו לספר על מלחמת החורבן מהזווית הרצויה להם. בעיקרם, אין אלו תיאורי עובדות ומעשים שהיו, אף שלא מן הנמנע שקטעים מסוימים אכן מבוססים על עובדות היסטוריות. ברם, בעיקרם אלו תיאורים של אירועי החורבן כפי שהחכמים חפצו להציגם, לזכרם, לחנך באמצעותם ולהפיק מהם לקחים ומסקנות. ההוכחה הברורה ביותר לאופי הא-היסטורי של ארבעת מסורות החורבן המפורטות והארוכות ביותר (איכ"ר – בבלי – אדר"נ נו"א – אדר"נ נו"ב) היא ההתעלמות הכמעט מוחלטת מהמסורת הארץ-ישראלית התנאית-אמוראית שקדמה להן והיתה כבר מוכרת למעצבי המסורות הללו.

יתר על כן, באף אחת מהן אין התייחסות, ולו קלה ושולית, לאירוע או לעניין כלשהו הקשור באחד משלבי המלחמה שקדמו להטלת המצור על ירושלים. כל המסורות ממוקדות אך ורק במה שהתרחש בירושלים עצמה. גם המלחמה בירושלים גופה "מסוקרת" רק מרגע הטלת המצור. על מה שקדם למצור לא מסופר דבר במסורות המפורטות, אם כי נראה שזיכרונות מסוימים השתמרו במסורות אחרות.¹ וגם האירועים שהתרחשו בירושלים עצמה מרגע הטלת המצור ועד לחורבן העיר, אינם "מסוקרים" למעשה, והתיאור מתמקד בעניינים מסוימים, מקצתם שוליים לפי הקריטריונים של ההיסטוריוגרפיה המודרנית.

אך טבעי הוא שהמגמות והמסקנות הרצויות לא היו זהות בכל דור ודור ובכל מקום ומקום, והשוני בין הסיפורים השונים מבטא גם את המגמות המתחלפות מזמן לזמן וממקום למקום. במהלך החיבור ניסינו להראות בצורה חדה ובהירה ככל האפשר את פעולת הברירה המודעת של מנסחי ומעצבי כל אחת מהמסורות המפורטות, ולפענח את מניעיהם ומגמותיהם בבחירה ובטיפול בנושאים מסוימים, ובטשטוש, ריכוך ואף התעלמות מנושאים אחרים. כן ניסינו לאתר את המוסרים ואת המעצבים הבולטים של המסורות הללו.

בכל הגרסות נמצא שהפרק הארוך ביותר הוא פרשת יציאתו של ריב"ז מהעיר הנצורה. ככולן, מלבד בבבלי, אף תופס פרק זה למעלה ממחצית

הגרסה כולה. הנתון הזה עצמו מעיד על מוקד ההתעניינות המרכזי של מעצבי ועורכי כל ארבע הגרסות המפורטות. מבדיקת הפרקים האחרים במסורות החורבן מתגלה מגמה ברורה ועקיבה של טשטוש ואפילו התעלמות מהיבטים אחרים של המלחמה. במדרש איכ"ר קוצרו, טושטשו ורוככו תיאורי הרעב וכן תיאור כיבוש העיר. בגרסת הבבלי תיאורי הרעב מעוררים סלידה והסתייגות יותר משהם מעוררים הזדהות וצער, ואילו תיאור החורבן עצמו הושמט כליל מגרסה זו. ואילו באדר"נ הוצאו תיאורי הרעב מסיפורי המלחמה. כך הובלט עוד יותר פרק היציאה בכל אחת מהגרסות הללו והודגשה מאוד מרכזיותו בסיפור.

אין אפוא ספק, שמטרתם המרכזית של "מסורות החורבן" כולן היא לא לספר את סיפור החורבן עצמו, אלא לספר את סיפור ההצלה וההישרדות של מי שהיו עתידים לחולל את תהליך ההתאוששות והשיקום שלאחריו. התמקדותן של הגרסות הללו בתיאור קורותיו של המנהיג הרוחני בזמן המלחמה, ודחיקתו לשוליים, עד כדי התעלמות, של תיאור חורבן בית המקדש, עולים בקנה אחד עם תהליך מקביל שהתרחש בשלהי העת העתיקה בעולם הרומי-הביזנטי כולו, ובאזור המזרח התיכון בעיקר. חוקרים אחדים עמדו לאחרונה על תהליך עלייתו של "האיש הקדוש", המנהיג הנערץ, והפיכתו למוקד הכוח העיקרי של הקהילה, ובמקביל – שקיעתו של מוקד הכוח הקודם, "המקום הקדוש", המרכז הגיאוגרפי המסומל במקדש.² הפרטים השונים בכל אחת מהגרסות, ובעיקר העמדות השונות הנשקפות מהן, מצביעות על מאפייניה הייחודיים של כל גרסה, ואף מלמדות על סדר התהוותן ועריכתן.

נראה שגרעין הסיפור, המצוי בתשתיתן של כל ארבע המסורות, נוצר בארץ-ישראל במהלך תקופת האמוראים. עצם יצירתו של "סיפור חורבן" חדש, המתעלם מהמסורת שכבר עוצבה לפניו ורוקם עלילה חדשה משלו, מעידה על צורך אקטואלי שהאגדה החדשה באה לענות עליו. הנושא הבולט ביותר, העומד בבסיסו של גרעין הסיפור הוא שאלת ראשיתה של הנהגת החכמים הארץ-ישראלית והלגיטימציה שלה להנהיג את הקהילה היהודית בארץ-ישראל בפרט, ואת העם היהודי בעולם כולו בכלל. הצורך לבסס את הלגיטימציה הזו נולד בשעה שהחכמים אכן הפכו למנהיגות מוכרת של כלל הציבור היהודי – שעתם של החכמים בני המאה השלישית והרביעית.³ מייד עם היווצרותו זכה גרעין הסיפור בו-בזמן לעיצוב נפרד ושונה בארץ-ישראל ובבבל.

מדרש איכה מתאפיין ב"לוקל-פטריוטיזם" שלו, במגמתו להצניע את יחסו השלילי למורדים ולכסות על הניגודים והכישלונות. אין בו הטפת מוסר על

פגמים חברתיים או דתיים או רוחניים שבעטיים נכשל המרד, ואין האשמה חד-משמעית של גורם מסוים. הביקורת החברתית-המוסרית הנוקבת על דור החורבן נותקה מפרשת המלחמה עצמה, וזו מובאת בנפרד, במקום אחר במדרש. עם זאת, קריאה מעמיקה חושפת את הביקורת המוסווית כלפי המורדים, את הרמזים לשלטון הטרור שלהם, ואת אחריותם הבלעדית לאסון. אפשר שגם פרשת ר' צדוק, ששולבה כאן, באה להרחיב את מגמת ההרמוניה והאחדות החברתית של איכ"ר, אבל המגמה הזו באה לידי ביטוייה הבולט ביותר בניסיונותיו הכושלים של ריב"ז להציל מכליה את העיר, אנשיה וחכמיה. כל אלו באים בכפיפה אחת עם מגמה של טשטוש העובדות הקשות וטשטוש רגשות השנאה, ההשלמה וההתפייסות עם השלטון הרומי. מגמה זו מתבטאת בכך שמושמט חלקו של טיטוס בחורבן, ואילו אספסיינוס מתואר כמעט באהדה. ברם ייחודה של גרסת איכ"ר הוא בדמותו המסתורית של הדוכס הפעלתן, נציג הנצרות, שכוונות הזדון ורגשות השנאה מיוחסים לו בלבד.

פרטים רבים באגדה שבאיכ"ר הולמים את ימי דיוקלטיאנוס, משמע – ערב השתלטות הנצרות על האימפריה בראשית המאה הרביעית לסה"נ. בארץ-ישראל היתה זו שעתם של שני חכמים חשובים, ר' אבהו היהודי ואוסביוס הנוצרי, שניהם אנשי קיסריה. גרסת המדרש, המנותקת מהמסורות הקדומות, נוצרה, לדעתנו, בקיסריה על רקע העימות עם הנצרות, כדי לתת תשובות יהודיות-פנימיות לטענות הנוצריות, ומתוך מידה רבה של השלמה ופיוס עם השלטון הרומי.

בגרסה הבבלית שעוצבה במקביל אין זכר לדוכסים ולפולמוס האנטי-נוצרי המוסווה, פולמוס שהיה רחוק מיהודי בבל. גרסה זו מתאפיינת בריחוקם של מעצביה מההוויה הארץ-ישראלית בכללה, ובהתנגדותם העקרונית והנחרצת למרד ולמשתתפיו. האגדה נפתחת בפרשת בר קמצא, שחיבורה ההדוק לסיפור החורבן נועד להצביע על סיבות מוסריות, חברתיות ופוליטיות למפלה. הסיפור מאשים הן את המנהיגות הכוהנית והן את ההנהגה הפרושית באנוכיות ובאטימות שהביאו לאסון לאומי. ואולם בהמשך מועבר מרכז הכובד לאחריותם של המורדים, וגם זו ישירה וגלויה יותר מזו שבמדרש.

הריחוק הרגשי של מעצבי גרסת התלמוד הבבלי, לא רק מבני דור החורבן, אלא גם מירושלים ומהמקדש, ריחוק זה בא לידי ביטוי מובהק בבקשות המושמות בפי ריב"ז, שכל תכליתן התארגנות מחודשת לעתיד, ללא הרהור נוסף על העיר, אנשיה ומקדשה. אין ספק שמטרתה של גרסה זו, בדומה למקבילותיה הארץ-ישראליות, היא להעניק לגיטימציה

היסטורית למוסדות שקמו בארץ-ישראל. עם זאת, שילובו של בית הנשיאות במסכת הבקשות סותר את מטרתה הארץ-ישראלית המקורית של האגדה, להדגיש את הנהגת החכמים דווקא, ולא את מוסד הנשיאות. מבחינתם של בני בבל היו החכמים והנשיאות כרוכים זה בזה וזקוקים לאותה מידה של לגיטימציה.⁴

גרעינה של המסורת על יציאת ריב"ז בגרסתה הבבלית זכה להתייחסויותיו של רב יוסף, ראש ישיבת פומבדיתא בדור השלישי לאמוראי בבל. רב יוסף נזכר בעוד שתי מסורות חשובות הקשורות לחורבן. בשתיהן (ואולי אף בהערותיו על ריב"ז במסורת המפורטת), מוסר רב יוסף ידיעות היסטוריות שאינן מצויות במקורות תלמודיים אחרים. נראה שעמדו לרשותו מקורות ארץ-ישראליים כלשהם, כפי שמעידות גם הברייתות הרבות המובאות משמו בתלמוד הבבלי.⁵

הגרסה הבבלית היא הארוכה והמפורטת שבאגדות החורבן, ובכמה עניינים אף ניכרת בה התמצאות היסטורית טובה יותר לכאורה, כגון באגדת נירון, ובעיקר בשילובה של אגדת טיטוס המורחבת בהקשר מתאים. אגדת טיטוס בגרסתה ה"מענישה" פותחה בארץ-ישראל רק בדור הרביעי של האמוראים בידי ר' אחא, שחי בלוד. ר' אחא עיצב גם את המסורת על תפקידו המיוחד של הכותל המערבי כמקום השכינה, ושמו נזכר גם במסורת המשובשת על "פרשת החזיר", המובאת באיכ"ר. שלוש המסורות הללו מתאפיינות בהיותן מאוחרות יחסית, נטולות בסיס היסטורי, ובעיקר – נוגדות מסורות תלמודיות אחרות, קודמות להן. "הגרסה המענישה" נוגדת את "הגרסה המתריסה" ואף את המסורת התנאית על טיטוס; המסורת על השכינה השוכנת בכותל המערבי נוגדת מסורות רבות על הסתלקותה של השכינה מהמקדש טרם שחרב, או עם חורבנו;⁶ וגרסת איכ"ר לפרשת החזיר מסולפת ומקולקלת בהשוואה לגרסת הירושלמי. נראה שר' אחא היה מעורב בפיתוחן של מסורות חדשות על החורבן, מסורות נטולות זיקה למסורות קודמות, ושנועדו לתת מענה חדש והולם לשאלות שהטרידו את בני דורו.

עיסוקו של ר' אחא בנושא החורבן קשור בוודאי בשני מאורעות מרכזיים שהיה עד להם באמצע המאה הרביעית לסה"נ ובמחציתה השנייה: המרד בימי גאלוס, שהתחולל בשנת 351, וניסיונו של יוליאנוס "הכופר" בשנת 363 לסה"נ לשקם את בית-המקדש.⁷ תגובת הנגד הקשה של הנוצרים לאחר מותו הפתאומי של יוליאנוס העלתה שוב בחריפות את הצורך להתגונן בפני טענותיהם. הניסיון הכושל לבנות מחדש את בית-המקדש בחסות שליט נוכרי גם מסביר את ההתמקדות במסורות הקשורות לחילולו של בית-

המקדש בידי שליט נוכרי אחר, היות שזהו המאורע המהווה היפוך מוחלט למעשה שביקש יוליאנוס לעשות. תיקונה האפשרי של טראומת החילול הזמין חזרה לשורשי הטראומה והתמודדות מחודשת ומחוזקת עמה.

אם נשוב למסורת הבבלית, הרי העובדה שאגדת טיטוס שעיצב ר' אחא מופיעה בה (עם תוספות מאוחרות עוד יותר), מלמדת שתהליך עיצובה של המסורת הבבלית נמשך על פני שני דורות לפחות, ונסתיים לא לפני המחצית הראשונה של המאה הרביעית לסה"נ.

על סמך גרסות המדרש והבבלי, ובהתאמתן לצרכים המתחדשים, עוצבה מסורת נוספת, בתר-אמוראית, באדר"נ נו"א ונו"ב. אדר"נ מציג גרסה פייסנית ביותר הן כלפי המורדים והן כלפי האויבים, סתירה שרק הריחוק בזמן יכול ליישב אותה. על אף התנגדותו הנחרצת למרד, אין אדר"נ, בשני נוסחיו, מגנה את המורדים, לא בגלוי, כמו הבבלי, ולא ברמיזה, כמו המדרש. ויחד עם זאת, נשקפת ממנו השלמה מוחלטת עם השלטון הרומי ושיפור מרחיק לכת בתדמיתו. איחורה של המסורת שבאדר"נ בא לידי ביטוי בולט ביותר בעיצוב משאלותיו של ריב"ז, המתמקדות בתחום הדתי-הפולחני, תוך כדי מחיקת זכרם של מוסדות לאומיים וציבוריים. חריגה ברורה ניכרת בסופה של המסורת בשני הנוסחים, שבה מובאות בעיבוד מאוחר מסורות קדומות יותר.

הגרסה הקדומה ביותר, גרסת התוספתא שהועתקה תוך כדי פיתוחים ותוספות לידושלמי, בעצם איננה גרסה של ממש על החורבן, מאחר שאין בה תיאור רצוף ומסודר של החורבן. זהו למעשה קובץ של מסורות תנאיות ואמוראיות העוסקות גם בהיבטים שונים של המלחמה, מסורות שעוד נשתמרו בהן כמה הדים וזיכרונות עמומים מהמלחמה. בכמה נושאים מרכזיים המסורות האלו משקפות עמדות שונות מאלה שמצאנו בארבע הגרסות המפורטות:

ראשית, אין המורדים מוזכרים בהן, וממילא גם לא עולה שאלת אשמתם. לעומת זאת, שבה ונרמזת אשמתו של משמר יהויריב. השמטת משמר הכהונה מהמסורות המפורטות והפניית אצבע מאשימה כלפי המורדים יכולה לנבוע מחוגים חברתיים שונים, או מהבדלי השקפות שהזמן גרמן. מכל מקום, בעוד שבמסורת התנאית הוענק משקל מיוחד לחלקם בחורבן של הכוהנים בני משמר יהויריב, הרי שבמסורת האמוראית מוטל עיקר האשמה על המורדים.

שנית, במסורת הקדומה לא נזכרים הרומאים, בניגוד לאזכורם במסורות המפורטות. אין ספק שהמסורת הקדומה איננה שותפה למגמת הפיוס עם השלטון הרומי, מגמה הנשקפת בעוצמות שונות מכל המסורות האחרות.

נראה שהשתיקה מלמדת על קושי מסוים של מעצבי המסורת לבטא את השקפותיהם ואת רגשותיהם כלפי הרומאים, בהקשר שהוא הקשה מכולם – החורבן. הגישה הסלחנית־משהו בקטעים מסוימים במסורות המפורטות מבטאת מגמה מאוחרת יותר.

שלישית, במסורת הקדומה ניכרת בבירור המגמה להציג את החורבן השני ככפילו של הראשון – מבחינה כרונולוגית, מעשית, ורעיונית. הכפילות הזאת מקפלת בתוכה את התפיסה, שהחורבן הראשון הוא דגם של החורבן השני גם מבחינת הדרך שיש להבין את הסיבות והתהליכים הפנימיים שגרמו לו וגם מבחינת התקוות לעתיד, שהרי המקדש הראשון שוקם זמן לא רב לאחר חורבנו. "מגמת הכפילות" שבה ועולה גם במסורות אמוראיות חלקיות רבות, שלא נדונו פה, בגלוי או במוסווה. לעומת זאת, המסורות המפורטות עוסקות במפורש בחורבן השני בלבד, ואין בהן שמץ ממגמת האחדת אירועי שני החורבנות.

המסורת הקדומה היתה בעיקרה מבית־היוצר של ר' יוסי בר חלפתא, חכם שחי בדור השלישי של התנאים, לאחר מרד בר־כוכבא. ההתעניינות המסוימת שמגלים בני דור זה בחורבן ברורה ואף צפויה, לנוכח כישלון מרד בר־כוכבא ותוצאותיו הקשות, שהעלו זיכרונות מהמפלה הקודמת, ונתעוררו בחריפות שאלות תיאולוגיות על טיב הקשר שבין העם לאלוהיו לנוכח החורבן, שנתפס כעת כעובדה מוגמרת שאין דרך לבטלה בעתיד הנראה לעין. לכך יש עוד להוסיף את העניין האישי המיוחד והיוצא דופן שהיה לר' יוסי ולבנו בהיסטוריה, ועיסוקם במסורות היסטוריות, דבר שהיה ידוע היטב בקרב החכמים.⁸

בדור שלאחר מכן עסק במסורות הללו ר' יוחנן. הוא ותלמידיו, ור' לוי בראשם, הרחיבו ופיתחו את הברייתא של ר' יוסי והוסיפו עליה מסורות, כנראה ממקורות נוספים. ר' יוחנן, גדול אמוראי ארץ־ישראל, שהאריך ימים ופעל ברוב שנותיה של המאה השלישית לסה"נ, מייסד בית־המדרש בטבריה והדמות המרכזית בתלמוד הירושלמי, הוא ללא ספק החכם הבולט ביותר בעיצוב המסורות על מלחמת החורבן. פועלו ומעורבותו ניכרים כמעט בכל המסורות ההיסטוריות על החורבן, החל במסורות שנמסרו משמו שלו, דרך מסורות שנזכרים בהן תלמידיו החשובים, וכלה במסורות משמם של תלמידים נוספים, ידועים פחות.⁹ עקבותיו של ר' יוחנן נמצאו גם בפתיחתה של המסורת הבבלית, בסיפור על בר קמצא.¹⁰ מעורבותו במסורות רבות, מרכזיות כשוליות, מעידה על עניין מיוחד שהיה לחכם הזה במלחמת החורבן, ועובדה זו מצטרפת לנטייתו הכללית לעסוק במסורות היסטוריות.

הקו המאפיין את תרומתו למסורות החורבן הוא התבססותו על מסורת קדומה, המכילה גרעין היסטורי כלשהו (כגון הפסקת הקורבן לשלום הקיסר בראשית המרד; החריצים שחרצו נעלי החיילים הרומים ברצפת המקדש; התאריך המדויק של השריפה, ועוד), ושילוב תוספות ועיבודים ספרותיים, ששוקעו בהן מגמות אקטואליות של זמנו, מסרים חינוכיים, וכדומה.

בנוסף על העניין האישי והעדויות שהגיעו לידי, אפשר לשער שהעניין המיוחד שגילו ר' יוחנן ותלמידיו במלחמת החורבן התעורר על רקע המצוקה הכלכלית והאנרכיה של המאה השלישית לסה"נ, ובעיקר על רקע עלייתה המהירה ונפילתה המהירה של ממלכת תדמור, והאפיזודה של נפילת ארץ-ישראל לידי ממלכת תדמור לשנים מספר. בשנת 262 לסה"נ השתלט אודינת (אודנאטוס) מלך תדמור, על רוב צבאותיה ושטחיה של רומא במזרח. לאחר שנרצח המשיכה אשתו, זנוביה, במסע השתלטות מהיר על המזרח כולו, עד שהובסה בשנת 273 בידי הקיסר אורליאנוס, וזה החריב כליל את העיר תדמור (פלמירה).¹¹ היו אלה שנים סוערות גם בחייהם של יהודי ארץ-ישראל, שידעו בפרק זמן זה ציפיות גבוהות ואכזבות קשות, כפי שאף נרמז במסורת אחרת של ר' יוחנן על המלחמה.¹² במהלך השנים הסוערות הללו התעוררו בוודאי מחדש נושאים, כמו הסיכוי לשיקומה של ירושלים החרבה, ובעיקר הסיכונים והסיכויים הכרוכים במרד בשלטון הרומי, על-פי הדגם של תדמור מחד גיסא והניסיונות הכושלים של יהודי ארץ-ישראל לפרוק את עולה של רומא, ותוצאותיהם הקשות, מאידך גיסא. פיתוח המסורות המפורטות ואגדת טיטוס בגרסתה הארוכה במהלך המאה הרביעית, מסמנים אפוא מפנה בגיבושו של זיכרון החורבן. באותה שעה נשכחו הזיכרונות הקדומים והמסורות שכבר החלו להתגבש סביבם, ונוצרו אגדות חדשות ועצמאיות, שייצגו פרספקטיבה היסטורית מעודכנת, שהלמה את צורכי הדורות ההם.

לבסוף, כל המסורות שנידונו כאן מתארות חורבן "ארצי", כמעט ללא התערבות אלוהית. בכך הן מהוות קבוצה נפרדת, ומבטאות מגמה מעין היסטוריוגרפית, אלטרנטיבית לתיאורים המטאפיזיים השונים הרווחים לצדן, ואולי אף מתחרה בהם בתשובות שמוצעות בה לשאלות ולקשיים שניצבו לפני בני התקופה. שאלות אלו קשורות ללא ספק לשינויים הגדולים של המאות השלישית והרביעית: תהליכי התפוררותה של האימפריה הרומית במאה השלישית, התחזקותה של הנצרות והשתלטותה על האימפריה במאה הרביעית, ובמקביל, התהליך הפנים-יהודי – הפיכתו של מעמד החכמים לעלית מנהיגה.

1. ראה, למשל, עמדותיהם של אלון, תולדות, א, עמ' 30–33; אורבך, היהודים בארצם, עמ' 62; ספראי, התאוששות היישוב, עמ' 18–26, המדגישים את המשבר שגרם החורבן, כנגד גישתם המצמצמת של בער, ישראל בעמים, עמ' 19; גודבלט, יהודי א"י, עמ' 155–162; ניוזנר, יהדות אחרי חורבן, עמ' 83–98 (כל חוקר ונימוקיו). אפשר לציין עוד מחקרים רבים, ותקצר כאן היריעה. דיון כללי על מקומו של חורבן בית שני בהיסטוריה היהודית ראה אצל הר, שאלת הפריודיזציה, עמ' 69–73.
2. רפפורט, מקורות, עמ' 119–120.
3. לואיס, ההיסטוריה, עמ' 8–9. על גישת חז"ל להיסטוריוגרפיה נציין רק עבודות אחדות: הר, תפיסת ההיסטוריה; אורבך, הלכה והיסטוריה; ירושלמי, זכור; פונקנשטיין, זכרון קיבוץ, עמ' 17–30.
4. זמן עריכתו של המדרש חל לדעת רוב החוקרים בין המאות החמישית לשביעית. סקירה מקיפה של דעות החוקרים על זמנו של המדרש ראה אצל מנדל, הסיפור במדרש איכה, עמ' 6 ואילך.
5. ראה על הסוגיה כולה מאמרו של אפרון, מלחמת ברכוכבא, והסיכום בעמ' 103–104. על "דיני סיקריקון" ומשמעותם, ראה: ספראי, סיקריקון. פרנקל, שאלות הרמנוטיות, עמ' 163, רואה בסיפורי החורבן שבמסכת גיטין "שרשרת של סיפורים" ש"אינם מצטרפים לראייה היסטורית רחבה אחת". לדעתנו, יש מגמה משותפת ברורה לכל המסורת הבבלית, גם אם היא הורכבה מסיפורים בודדים ונפרדים.
6. ראה סקירת המחקר ומסקנותיו של קיסטר, אדר"נ, עמ' 6–7, וכן עמ' 214–219. התיאור הזה אף מסביר את עובדת המצאן של שתי גרסות שונות למסכת. גם בעניין היחס בין שני הנוסחים חלוקות הדעות. נו"ב נמצא עדיף במקצת על נו"א, אבל בעיקרו של דבר טרם נחשף הבדל ברור, כגון גאוגרפי, אידאולוגי, ספרותי, כרונולוגי, או אחר כלשהו, בין שני הנוסחים. וראה על כך בפירוט במחקרו הנ"ל של קיסטר, עמ' 139 ואילך.
7. ראה בעניין זה סלדריני, מבחר תגובות, עמ' 440–443. גרסה חמישית מובאת במדרש משלי, ט, עמ' 125–126, וראה גם הנוסח שאצל רבינוביץ, גנוי מדרש, עמ' 226–228. גרסת מדרש משלי מאוחרת למדי, ומועתקת בשיבושים קלים מאדר"נ נו"ב ומהבבלי, כפי שהעיר בובר במהדורתו, עמ' 79–80, הערה ט, ומשום כך לא נדון בה בנפרד.
8. מלבד המסורות הארוכות והמפורטות שצוינו מצויות בספרות התלמודית עוד מאות מסורות על החורבן, וביניהן כמה מסורות קטועות וקצרות יותר. כן

מצויים הסברים מוסריים ותיאולוגיים לשאלה: "בשל מה חרב הבית", ביטוי צער ואבל, תיאורים מטאפיזיים של ההתרחשויות בעולמות העליונים בשעת החורבן, לפניו או אחריו, מסורות פסודו-היסטוריות על חורבן המקדש הראשון השייכות למעשה לחורבן הבית השני, ועוד ועוד. כל אלו לא יידונו כאן, אלא במידה שהן נושקות בדרך כלשהי עם המסורות המפורטות, העומדות במרכז עיונו.

פרק א: האגדה על קמצא ובר קמצא

1. האגדה מופיעה גם בגרסה מאוחרת, מועתקת מהבבלי, במדרש הגדול לספר דברים, כח נו, עמ' תרכה-תרכו.
2. איכ"ר, ד ב (= רבינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 152-154). רבינוביץ שיער שכתב-היד הוא "מזרחי, מן המאה הי"א בערך", וציין, ש"הנוסח כאן קרוב יותר לנוסח הדפוס מאשר למהדורת בובר. הדבר ניכר במיוחד בסיפור על קמצא ובר קמצא. במהדורת בובר הוכנסו משפטים שלמים מנוסח הסיפור בבבלי גיטין. ראה: רבינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 144-145; איכ"ר, בובר, עמ' 142-143. רוב המחקרים שדנים באגדה משתמשים במהדורת בובר או בנוסח הדפוס, שאף הוא אינו נקי משיבושים. השימוש בנוסח שהביא רבינוביץ יאפשר להגיע למסקנות ברורות יותר במקומות שבהם לא היה אפשר להכריע על-פי הנוסחים האחרים.
3. המשפט בכתב-היד שפרסם רבינוביץ קטוע באמצעו, אבל השלמתו (בסוגריים המרובעים) ודאית מכל הנוסחים והמקבילות.
4. ראה: תוספתא, ברכות ד ח-י, עמ' 20, וכן הסבריו של ליברמן ומראי מקום נוספים בתוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 62-63; בבלי, סנהדרין כג א; לוקס יד, 24-7.
5. דרנבורג, משא א"י, עמ' 142, הערה 2; המהר"ל מפראג, נצח ישראל, עמ' כד; קרויס, גיבורים וענקים, עמ' 286, וכן סוקולוף, מילון, ערך "קמץ".
6. ראה הדיונים המפורטים במשנה, מנחות פרקים ב-ג, ובבבלי, מנחות, על המשנה שם. וראה מראי מקום רבים נוספים בערוך השלם, ז, עמ' 124-125, ערך "קמץ". בהקשר שלילי ראה, למשל, ויקרא רבה, ג, ו, עמ' סח-סט. כל ההצעות הללו מסתמכות על השורש ק.מ.צ. ואינן מתיישבות עם חילוף ה"ק" ב"כ" בנוסח העדיף של רבינוביץ. אפשר שהשם הנכון שובש דווקא כאן ונשמר בנוסחים האחרים. מכל מקום, מאחר שאין זה שם מוכר ואף לא שם מלא, ברור שזהו שם בעל משמעות סמלית.
7. חיי יוסף, ט, 33. תמכו בזיהוי הזה יוסט, תולדות היהדות, עמ' 444; גרץ, היסטוריה (בגרמנית), כרך 3, נספח 29, עמ' 820-822; דרנבורג, משא א"י, עמ' 142, ורבים נוספים בעקבותיהם.
8. בער, ירושלים, עמ' 169-170.
9. ראה: אופנהיימר, קמצא ובר קמצא, עמ' 732; וכן: ש' כהן, יוספוס, עמ' 256,

10. אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 91–92. השימוש העממי בשם מרחיק עוד יותר את האפשרות שמדובר בהעתקה כלשהי מיוספוס.
11. ראה המחקרים הנזכרים בהערה 7 לעיל, וכן למשל: הנגל, הקנאים, עמ' 367; ש' כהן, מקבילה היסטורית, עמ' 11–12; רוקח, זכריה בן אבקולס, עמ' 54, 318; שטרן, הקנאים, עמ' 291.
12. בער, ירושלים, עמ' 152, 170; בן-שלום, בית שמאי, עמ' 240, והערה 49; שוורץ, עוד לשאלת זכריה, עמ' 315. שינויי הנוסח של שם אביו של זכריה ניתנים במהדורת ניזה למלח', עמ' 376, 377, בהערות ובטקסט עצמו.
13. גינצבורג, הערות לערוך, עמ' 418; בער, ירושלים, עמ' 170.
14. כך הציעו בער, ירושלים, עמ' 170; אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 91, הערה 210; שוורץ, עוד לשאלת זכריה, עמ' 313–316.
15. כך קלחנר, היסטוריה, ה, עמ' 146; רוקח, זכריה בן אבקולס, עמ' 56.
16. תמכו באפשרות הראשונה: החוקרים הנזכרים לעיל בהערה 14, וכן בן-שלום, בית שמאי, עמ' 240–242. תמכו באפשרות השנייה: אלון, מחקרים, עמ' 44, וכן החוקרים הנזכרים לעיל בהערה 15. וראה גם הערה 18 להלן.
17. ראה: רוקח, זכריה בן אבקולס, עמ' 322, על הקונוטציה החיובית של התואר עניו במקורות התלמודיים. אבל רוקח עצמו מציין את האפשרות לשימוש בענוותנות במובן שלילי. הוא מציין שגם המונח "פרושים", החיובי בעיקרו, בא במסורת אחת בצירוף "מכות פרושים", כלומר – כתואר גנאי (משנה, סוטה ג ד, ובתלמודים, שם).
18. צידדו באפשרות הראשונה: גינצבורג, הערות לערוך, עמ' 418; ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 268–269. צידדו באפשרות השנייה: אפשטיין, מבוא לנוסח, עמ' 358, הערה 2; רוקח, זכריה בן אבקולס, עמ' 321.
19. ראה: בן-שלום, בית שמאי, עמ' 537; שוורץ, עוד לשאלת זכריה, עמ' 313–316. התפתחות הפוכה – מהתוספתא למדרש – הציע בער, ירושלים, עמ' 170–171, אבל אין היא מתקבלת על הדעת במקרה זה. על מקרים של הוספות והגהות מאוחרות בתוספתא, ראה: אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 72.
20. זו דעתו של ליברמן בפירושו הארוך לתוספתא (לעיל, הערה 18).
21. אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 91.
22. על האירועים ההיסטוריים הנרמזים כאן ועל שמות המקומות הנזכרים, ראה: אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 78–86; אפלכאום, הרקע והגורמים, עמ' 215.
23. יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 356, רואה באגדת בר קמצא חלק מהויכוח היהודי-נוצרי: "יהודים ונוצרים התווכחו על מה חרבה ירושלים, על קמצא ובר קמצא (חטא של מה-בכך, שגודלו כקומץ) או על צליבת ישו...". ואולם סיבה טריוויאלית ומגוכחת מאפינת את ההסבר הבבלי דווקא לשני החורבנות האחרים המתוארים בהמשך. באגדת בר קמצא דווקא, שהיא היחידה משלוש אגדות החורבן הללו שיש לה מקבילה ארץ-ישראלית, אין המסר שקוף וברור כל-כך כמו בשתי האחרות. והרי לצורך הויכוח עם הנצרות חשוב בעיקר ההסבר לחורבן המקדש, ולא הסברים למפלות צבאיות אחרות. יתר על כן, הדגשת הדיספרפורציה בין החטאים או הסיבות לבין התוצאות הקשות נעשית

- בפתיחה, שהיא ללא ספק תרומתם של הבבלים לעיצוב מסורות החורבן. מאחר שהדגשת שוליותו וזעירותו של החטא היא בבליית דווקא, קשירת האגדה לוויכוח היהודי-נוצרי מוטלת בספק, שהרי זהו בעיקרו ויכוח השייך ליצירה הארץ-ישראלית במסגרת האימפריה הביזנטית, והוא רחוק מיהדות בבל.
24. ראה: יעבץ, תולדות ישראל, ה, עמ' 150, הערה 2; אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 91, הערה 211.
25. רוקח, זכריה בן אבקולס, עמ' 53–56, וכן עמ' 319–320, מציע התפתחות הפוכה – מהבבלי למדרש. ואולם לדעתי, ההתפתחות הזאת אינה הגיונית: אם כבר היתה לפני הדרשן גרסה לפיה ממלא זכריה תפקיד מרכזי – מדוע שיצמצם אותו לתפקיד שולי כל-כך, שעשוי לשוות לסיפורו חוסר אמינות? התהליך הסביר יותר הוא, להניח התפתחות מהגרסה ההגיונית פחות, או השלמה פחות, לגרסה ההגיונית יותר, או השלמה יותר, שהיא תיקונה של הראשונה.
26. ראה: אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 91 והערה 211.
27. ראה לעיל, בהערות 15, 16.
28. ראה, למשל, ירושלמי, תעניות פ"ד, סח–סט, פעמים מספר, ובמקבילות; וכן: בבלי, תענית כט א; דב"ר, עקב, עמ' 81–82.
29. ראה גם: בבלי, בבא מציעא פח א; קימלמן, ר' יוחנן, עמ' 338, ובבליוגרפיה נוספת בהערותיו.
30. ראה מראי מקום והסברים אצל רוקח, זכריה בן אבקולס, עמ' 322, הערה 17.
31. אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 224–227.
32. גולדנברג, הסברים לחורבן, עמ' 521–522.
33. ש' כהן, החורבן, עמ' 25.

פרק ב: נירון קיסר

1. פרק זה הוא עיבודה של הרצאתי מיום י"ג תמוז תשנ"ו (30.6.96), בכנס השנתי ה-20 של החברה ההיסטורית הישראלית.
2. האזכור מופיע רק בגרסת דפוס ראשון של המדרש, וחסר במהדורת בובר. אין זה הכרחי כמובן ששמו של הקיסר ייזכר במקורות התלמודיים, ומכל מקום שמותיהם של הקיסרים הקשורים למרידות האחרות במאות הראשונות מופיעים בספרות חז"ל הארץ-ישראלית: הקיסר של ימי מרד התפוצות, טריינוס, נזכר בספרא, אמור, ט ה, צט ד; ירושלמי, סוכה פ"ה, נה א–ב, ועוד. הקיסר של ימי מרד ברכוכבא, הדריינוס, נזכר בירושלמי, תעניות פ"ד, סח ד; איכ"ר, ב ב, בובר, עמ' 100 ואילך, ועוד.
3. לדעת בסטומסקי, נירון באגדה התלמודית, עמ' 321–325, הביקור בירושלים נולד מתוך פירוש מוטעה של הסיבילה הרביעית, 125–127. בפסוקים הללו מדובר על שר צבא רומי שיבוא לירושלים ויחריב את המקדש, והכוונה כמובן לאספסיינוס או לטיטוס. אבל הפסוקים שלפני כן, וכן בהמשך, מדברים על נירון, ולכן אפשר שקוראים מאוחרים ייחסו בטעות גם את פסוקים 125–127

- לנירון. על הסיבילה הרביעית ראה מאמרו של פלוסר, ארבע המלכויות, עמ' 148-174.
4. יוספוס, מלח' ב, יד, ד, 284; קדמ' כ, 183-184.
5. יוספוס, מלח' ג, א, א-ב, 1-2; טאקיטוס, דברי הימים, ה, י. יתר על כן, המרד ביהודה פרץ במהלכה של היערכות רחבת-היקף של הצבא הרומי לקראת מסע כיבושים במזרח. מרד היהודים מנע ככל הנראה את הגשמת שאיפות ההתפשטות של נירון, לאחר שמשאבים רבים כבר הושקעו בתכנון. ראה שליט, דרכי הפוליטיקה, עמ' 11-32. דעות נוספות ראה אצל שצמן, מדיניות החוץ, עמ' 284, והערות 20-23 לשם.
6. ראה: סויטוניוס, חיי שנים-עשר הקיסרים, נירון, 49-57. ספרות המחקר על נירון בכלל ועל סופו בפרט עשירה מאוד. ראה, למשל, מומיליאנו, נירון, עמ' 732-742; גרנט, נירון; קארי, היסטוריה, עמ' 402-408. על האגדה הנוצרית על נירון, ראה בודינגר, אגדת נירון, עמ' 21-40.
7. על השמועות, הנבואות והמתחזים ראה הביבליוגרפיה בהערה הקודמת, וכן גוטמן, מלחמות היהודים, עמ' 159-162; שליט, הנבואות, עמ' תב-תג; הנספח למאמרו של בסטומסקי, נירון באגדה התלמודית, עמ' 324-325; נ' כהן, ר' מאיר, עמ' 55-58.
8. בסטומסקי, נירון באגדה התלמודית, עמ' 322, ואפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 92, הערה 214, מפקפקים בקיומו של קשר כלשהו בין האגדה התלמודית לבין השמועות שרווחו בעולם הלא-יהודי, על אף הדמיון הגלוי.
9. יחזקאל כא, כו; איכ"ר, פתיחתא כג, בובר, עמ' 19; קוה"ר, יב, ח; מדרש תהלים, עט, ב, בובר, עמ' 359, ועוד. ראה הפניות נוספות והסבר אצל גינצבורג, אגדות היהודים, ו, עמ' 233, הערה 24.
10. התופעה של עירוב המסורות על חורבן בית ראשון וחורבן בית שני נפוצה במקורות התלמודיים, אולם בדרך-כלל העירוב הוא בכיוון הפוך: תיאורים ואמירות שנוצרו ללא ספק על רקע חורבן הבית השני משויכים לחורבן הבית הראשון. ראה דוגמאות אצל גינצבורג, שם, עמ' 232, הערה 16, ועמ' 234, סוף הערה 24. וראה גם הערה 19, להלן.
11. איכ"ר, שם; קוה"ר, שם. שתי הטכניקות האחרונות נזכרות בהקשר זה במקרא עצמו, ביחזקאל כא, כו. עליהן הוסיף המדרש את שתי הראשונות, המוכרות פחות. כל השיטות הן שיטות מזרחיות קדומות, שכבר המקרא יוצא נגדן ורואה בהן "תועבות הגויים" (דברים יח, ט-יא). ראה בפירוט: אחיטוב, עתיד, הגדת עתידות, עמ' 416-426, ושם ספרות נוספת.
12. ראה, למשל: בבלי, חגיגה טו א; תענית ט א; גיטין סח א; חולין צה ב; אסתר רבה, ז יג, ועוד. וראה ש' ליברמן, יוונית, עמ' 294 ואילך, ודוגמאות נוספות לשימוש בטכניקה כזאת במצרים, יוון ורומא גם אצל הלוי, האגדה, עמ' 217-219.
13. "לכפוריה ידיה בההוא גברא". רש"י מפרש את המילה "לכפורי" במשמעות של "לקנח", וזה על-פי בבלי, זבחים כה א. ראה יסטרוב, מילון לתלמודים, עמ' 662.
14. בכר, אגדות התנאים, ב/1, עמ' 5, הערה 24. האהדה ליהדות בכלל, והגיור

- בפרט, הם תופעות היסטוריות שהיו רווחות במאות הראשונות לסה"נ. ראה, למשל: סמט, הגיור, עמ' 316–343; פלדמן, גיור וסינקרטיזם, עמ' 188 ואילך, וביבליוגרפיה בעמ' 378 ואילך. דומה שבבבל היתה התופעה שכיחה פחות. ראה דעתו המצמצמת של גפני, יהודי בבל, עמ' 137 ואילך. ברם, כפי שמציין גפני, התופעה היתה מוכרת היטב ליהודי בבל בהקשר לעולם הרומי בכלל, ובהקשר הארץ-ישראלי בפרט. מסורות בבליות רבות מזכירות תופעות של גיור לא בהקשר המקומי, אלא בהקשר הרומי, והמסורת על נירון היא אחת מהן. ראה שם, עמ' 147.
15. גרץ, היסטוריה, ב, עמ' 268, הערה 2 (וביתר פירוט במהדורה הגרמנית, II, נספח 19, עמ' 433 ואילך); שטמברגר, ההשקפה על רומא, עמ' 348; נ' כהן, ר' מאיר, עמ' 54, 59.
16. ראה בעיקר בער, ירושלים, עמ' 171–175, 181–184, ודין מורחב ומחודש בנושא, אצל יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 364–371, ושם הפניות למחקרים נוספים.
17. באיכ"ר, פתיחתא כג, בובר, עמ' 21–22, באה גרסת הבבלי, לפיה נבזראדן מתגייר לבסוף. (באיכ"ר, ד טז, בדפוס ראשון וכן בקוה"ר, ג טז, יש גרסת ביניים: שם נזכר רק הרהור תשובה.) ברם, גרסה זו מועתקת מהבבלי, כפי שהוכיח מגדל מבדיקת הסיפור כולו בכל מקבילותיו. מגדל, הסיפור במדרש איכה, עמ' 165–170, ונוסח הגרסות השונות, כולל שינויי נוסח, בעמ' 33–34. ומכל מקום, ברור שמסורת ההתגיירות היא בבליית בעיקרה. ראה עוד על פרשה זו: היינימן, אגדות ותולדותיהן, עמ' 31–38, וביבליוגרפיה נוספת שם, עמ' 214–215, הערות 37–51.
18. אדי, המלך מת, עמ' 190–191; המפרס, עמ' 221–223.
19. בבלי, גיטין נו ב; שם, נו ב; סנהדרין צו ב. מהבבלי התגלגל המוטיב גם למדרש מאוחר, תנחומא, ויקהל ח, ולספרות ימי הביניים. ראה: היימן, תולדות, ג, עמ' 988 (ערך: ר' עקיבא). על בחירת ר' מאיר דווקא, ועל העניין כולו, ראה בסטומסקי, נירון באגדה התלמודית, עמ' 321–325; נ' כהן, ר' מאיר, עמ' 51–59.
20. יובל, הנקם והקללה, עמ' 34–50. פליישר, יחסי נוצרים-יהודים, עמ' 270–276, שולל מכל וכל את החלוקה האידיאולוגית-גיאוגרפית של יובל. וראה תשובת יובל, שם, עמ' 355–377.
21. גרוסמן, הגאולה המגירת, עמ' 325–342, עומד על כך ששני "סוגי" הגאולות הם בעצם שני שלבים בתהליך הגאולה, המצויים כבר בנבואה המקראית ולאחר מכן בספרות חז"ל, והם מתקיימים זה לצד זה בעולמן הרוחני של קהילות ספרד ואשכנז. עם זאת, גרוסמן מודה בדומיננטיות של כל שלב בכתבי שתי הקבוצות: היהודים האשכנזים אכן מדגישים יותר את הגאולה הנוקמת, והיהודים הספרדים – את הגאולה המגירת. ההבדל קיים אפוא, אך הוא אינו תיאולוגי אלא רגשי. צרותיהם של האשכנזים מידי שכניהם הנוצרים גרמו להם להתאוות יותר לשלב הנקמה ולהרבות בתיאוריה, בעוד שמיעוטם של תיאורי הנקמה בכתביהם של היהודים הספרדים מותיר משקל רב יותר למוטיב הגיור בחזון הגאולה שלהם.

פרק ג: הטלת המצור על ירושלים ומחסני המזון

1. הפרובינקיות הנזכרות הן ערביה, אפריקה (או פיניקיה במהדורת בובר), אלכסנדריה ופלסטיני. הרשימה (עם התיקון ממהדורת בובר) מביאה במדויק את שמות ארבעת הדוכס שהיו באזור ארץ-ישראל, החל מהמאה הרביעית, כדברי אופנהיימר, יחסי יהודים וערבים, עמ' 19.
2. על הקשרם ההיסטורי של המונחים הנקוטים במדרש כבר עמדו בער, ירושלים, עמ' 171, והערה 153; אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 95, והערות 227–229. דעתם מנוגדת לזו של ניוחנר, פיתוחה של אגדה, עמ' 232; שפר, בריחת ריב"ז, עמ' 97; סלדריני, מבחר תגובות, עמ' 455, הערה 36. אלה האחרונים סבורים, שהסיפור עוצב רק בתקופה המוסלמית, בהסתמך על מרכזיותו של הדוכס הערבי. ונגד דעתם: (א) הערבים מזכירים כבר במסורת התלמודית הטרומ-מוסלמית, וראה: אפרון, שם, הערה 229; אופנהיימר, יחסי יהודים וערבים, עמ' 17–22. (ב) פקיד בכיר, ואפילו קיסר ממוצא ערבי, אינם תופעה זרה ברומא של המאה השלישית והרביעית, ודי אם נזכיר את הקיסר פיליפוס הערבי ששלט בשנים 244–249. (ג) וזה העיקר: הדוכס עצמו איננו ערבי, אלא הוא "דוכס דערביא", מפקדה הצבאי של הפרובינקיה ערביה, כלומר, איש צבא רומי, וכפי שיסתבר בהמשך הוא נוצרי בסתר. על הרפורמה של דיוקלטיאנוס, חלוקת הפרובינקיות ותפקידם של הדוכסים, ראה: ג'ונס, האימפריה הרומית, I, עמ' 42–60; צפריר, הפרובינקיות בא"י, עמ' 359 ואילך; דן, המינהל הביזאנטי, עמ' 387 ואילך. על הפרובינקיה ערביה בזמנו של דיוקלטיאנוס, ראה באוארסוק, דו"ח, עמ' 219–242, וכן הדיון בקתדרה 30 (תשמ"ד), עמ' 33–63. דיונים מפורטים על זמנה של המסורת ראה עוד להלן, בפרק ה, עמ' 56 ואילך.
3. ראה סיכום ערכני של הממצאים הארכיאולוגיים והעדויות הכתובה אצל פרייס, ירושלים במצור, עמ' 240–241.
4. ראה: אלוך, מחקרים א, עמ' 50 ואילך, ובעיקר עמ' 67–70, 319; אפרון, חקרי, עמ' 265–268; ספראי, בשלהי הבית, עמ' 29–32.
5. ראה: ג'ונס, האימפריה הרומית, I, עמ' 737–740; אלוך, תולדות, ב, 204–206; אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון, עמ' 86–94, 213. החקיקה הרומית בעניין שירות יהודים במשרות העירוניות מופיעה בקודקס תיאודוסיאנוס ובקודקס יוסטיניאנוס. ראה תרגום לעברית והסבר מפורט אצל לינדר, היהודים והיהדות, על-פי ההפניות בערך "דיקוריון, בולוטס" שבמפתח העניינים.
6. "בולווטי ירושלים" שמלפני החורבן נזכרים גם בקובץ האגדות על מרד בר-כוכבא, בירושלמי, תעניות פ"ד, סט א ובמקבילה באיכ"ר, ב ב, בובר, עמ' 103. גם במסורת זו נשקפים הדי הימים של הקיסרות הרומית המאוחרת. ראה: אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 66.
7. במלח' ב, יז, י, 451 נזכר גוריון בן ניקודימיס – כך בתרגום הלטיני. בנוסח היווני – ניקומידס. ראה שינויי נוסח במהדורת תאקרי, כך ב, עמ' 498, בהערה. הוא נזכר כאחד משלושת נציגי ירושלים המשכנעים את חיל-המצב

- הרומי שנותר בעיר להיכנע למורדים. כמה חוקרים קישרו בין שתי הדמויות בגלל הדמיון בשם. ראה: דרנבורג, משא א"י, עמ' 150, הערה 1; בער, ירושלים, עמ' 176. על האזכורים בברית החדשה ראה להלן בהערה 10.
8. ירושלמי, כתובות פ"ה, ל ג (השם כאן הוא שמעון בן גוריון, וקודמת לסיפור מסורת המייחסת את אותו מעשה עצמו למרתא בת בייתוס); איכ"ר, א טז (= בובר, עמ' 86; גנזי מדרש, עמ' 142. גם כאן מוכפל הסיפור, תחילה על מרתא בת בייתוס ואחר-כך על בת נקדימון); בבלי, כתובות סו ב; פסק"ר, כט, עמ' קמ א; אדר"נ, נו"א, פ"ז, עמ' 65.
- המקבילות חלוקות ביניהן מי הוא החכם הרואה את בת נקדימון בעליבותה – ריב"ז (כך בספרי דברים, בבבלי ובאדר"נ) או ר' אלעזר בר' צדוק (כך בתוספתא, בירושלמי, באיכ"ר ובפסק"ר). ראה דיון על המסורות הללו אצל מאיר, סוגיות בפואטיקה, עמ' 57–80; קיסטר, אדר"נ, עמ' 223–232.
9. הבבלי, כתובות סו ב – סז א, משנה את הפרטים ודן בשאלה אם לא היה במעשה צד של צדקה, מאחר שהאריגים נותרו על הארץ והעניים אספו אותם – כך לפי גרסתו. אבל גם הבבלי פוסק, שנקדימון ומשפחתו לא נהגו כראוי.
10. ייתכן שהמסורת שבמדרש התפתחה גם כתגובה ותשובה לדמות בשם ניקודמוס, הנזכרת באוונגליון של יוחנן, ג 1–9; ז 50–52; יט 39. ניקודמוס מתואר כ"אחד הפרושים שהיה ממנהיגי היהודים", ומסופר עליו שתמך בישו ואף סייע בקבורתו. תחילתו של הקשר בביקור לילי שעורך הפרושי הנכבד, הבא להצהיר על אמונתו בצעיר הגלילי, ומבקש ללמוד מפיו. היפוך התפקידים הזה מקביל להיפוך התפקידים בין נקדימון וחבריו לר' אליעזר הצעיר במסורת האמוראית שבב"ר.
- המסורת שבה ומופיעה במקבילתו המאוחרת והתניינית של הסיפור, באדר"נ, נו"א, פ"ו, עמ' 31, ובמקבילה שם, נו"ב, פ"ג. העורך המאוחר של אדר"נ מנצל כאן את ההזדמנות ומרכז בהמשך מסורות נוספות שהיו בידיו על כל אחד משלושת העשירים. המסורות הללו הן לקט תנייני, רובו מועתק מהבבלי, מעובד מחדש, לעתים תוך כדי בלבול, ואין במסורות הללו דבר-מה מקורי וקדום, כדברי שכטר עצמו, בהערה נו לנו"א, עמ' 31, ובהערות נוספות שם. ראה גם אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 98, הערה 239, וכן בהמשך הפרק הזה.
11. ביכלר, אספקת המזון לירושלים, עמ' 99, הערה 2, סבור שהסיפור בעל ערך היסטורי, ואף מנסה למצוא את הזמן ההולם שבו היה עשוי להתרחש. אבל סיפור בתלמוד הבבלי על ירושלים ערב החורבן שאין לו מקבילה ארץ-ישראלית תנאית או אמוראית, הרווי מוטיבים אגדתיים ונסיים, ובנוי על מדרש שם (נקדימון), זקוק מן הסתם לראיות כלשהן להוכחת ערכו ההיסטורי. מכל מקום, גם אם נשתמר כאן הד של זיכרון אותנטי, עדיין לא הוכחה שייכותו של נקדימון עצמו לאירוע. החיבור שלו לסיפור נסמך על שמו, ומשום כך רחוקה האפשרות שיש לו קשר אמיתי לסיפור.
12. על המשמעויות האפשריות של שני השמות ראה אצל גרץ, היסטוריה (בגרמנית), כרך 3, נספח 29, עמ' 820–822; קיסטר, אדר"נ, עמ' 111. ניסיונות לזהותם עם שמות הנזכרים אצל יוספוס ראה דרנבורג, משא א"י, עמ' 150, הערה 1; קליין, ארץ הגליל, עמ' 41.

13. לוי, הלל ובית דוד, עמ' 208–210; ניתנר, הפרושים, א, עמ' 268; ליוור, תולדות בית דוד, עמ' 28–41.
14. המסורת אמנם אינה מציינת את זמנם של ארבעת האישים, אבל התבנית "בן X", המשותפת לארבעתם, אופיינית לבני הדורות האחרונים שלפני החורבן. ראה, למשל, רשימת הממונים במקדש שבמשנה, שקלים ה א, ובתוספתא, שם ב יד, עמ' 210. וראה: נוה, אנשים ללא שמות?, עמ' 1–16, ושם הפניות לספרות קודמת.
15. ראה: ספראי, ר' עקיבא, עמ' 10–12; בער, ירושלים, עמ' 176, הערה 176.
16. אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 67–68, והערות 100–102, וכן עמ' 92, והערה 223. ראה גם: בעהר, דברי משלם, עמ' 49–50. לאחרונה דן במספר הזה פרייס, ירושלים במצור, עמ' 267, ועמד על כך, שאספסיינוס אכן שהה בארץ בין שלוש לשלוש שנים וחצי.
17. ראה: אלבק, מבוא לתלמודים; היימן, תולדות, בערכו.
18. בין החוקרים שקיבלו את המסורת על הצעת הכניעה המוקדמת (כמובן בהחלפת אספסיינוס בטיטוס, כמתבקש ממהלך האירועים) כהיסטורית במידה כזאת או אחרת: יעבץ, תולדות ישראל, ה, עמ' 178, הערה 3; שפר, בריחת ריב"ז, עמ' 1–70, 98. בין הדוחים אותה מכל וכל: אורבך, אישיותו של יוספוס, עמ' 295–296; בער, ירושלים, עמ' 175–176; אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 99, והערה 243. הויכוח נסמך על עדויות סותרות של ההיסטוריונים שתיעדו את המלחמה: עדותו המגמתית של יוספוס, על הצעות אחדות כאלה (למשל במלח' ה, ט, א, 355; שם, ט, ד, 405; שם, ה, יא, ב, 456, ועוד), הנתמכת גם באזכור קצר אצל קסיוס דיו, סט, 4 (= שטרן, סופרים, ב, עמ' 372–372). ומנגד עדותו המהופכת של סולפיקיוס סוורוס, הנסמכת כנראה על טאקיטוס (וראה אורבך, שם). גם עניין משתפי הפעולה ידוע מיוספוס, אם כי בצורה שונה במקצת (מלח' ד, ז, ג, 410).
19. אפרון, שם. דעה אחרת ראה: פינקלשטיין, מבוא למסכתות, עמ' לח. המסורות על החורבן הראשון מופיעות בויק"ר ה, ה, עמ' קיז-קיח; בבלי, סנהדרין כו א. מאלף הדבר, שמסירת הידיעה לאויב על-ידי שבנא ויואח בזמן החורבן הראשון כביכול, מתוארת בשני המקורות האלו כמעשה של רשעים. הידיעה עצמה מזכירה בתוכנה את הידיעה שבאדר"נ: השניים מדווחים לאויב כי הם מוכנים להיכנע, ואילו סיעת מתנגדיהם מסרבת. כלומר, אותו מעשה שמתואר באור חיובי באדר"נ, מתואר בהקשר היסטורי אחר כביכול, ובקונוטציה שלילית ביותר, בויק"ר ובבבלי.
20. ראה הערה 10 לעיל, וכן: פרנקל, דרכי האגדה, עמ' 433–434.
21. כנגד בער, ירושלים, עמ' 177, שכתב: "נראה לי ברור שהקטעים האלה נפלו במקרה מתוך קשרם המקורי, והעורכים של 'אבות דרבי נתן' הביאו אותם למקום המזדמן להם...". שייכותו של הקטע לחורבן ברורה ושקופה, ואין להעלות על הדעת שהעורך לא היה מודע לכך.
22. קיימת באדר"נ גם גרסה שלישית, הנוקטת דרך אמצעית: מזכירה את הרעב, אך לא את העשירים ומחסניהם: אדר"נ נו"ב, פ"ז, עמ' 20.

1. משנה, כלים, יז יב; תוספתא, שם, ז ב, צוקרמאנדל, עמ' 586; שם, אהילות, ז ה, עמ' 604; ירושלמי, יומא פ"ח, מד ד, וכן במקבילה מקוטעת לקטע הנדון מקוה"ר, ז, יא.
2. מלח', ו, ג, ג, 198. דיון מפורט על תיאורי הרעב של יוספוס, ראה פרייס, ירושלים במצור, עמ' 271 ואילך.
3. איכ"ר, ב יב, בוכר, עמ' 117. על המסורת הזו ראה: פרייס, שם, עמ' 202–203, ועמ' 147 ואילך – על "השוק השחור" בירושלים הנצורה.
4. בבלי, יומא לח ב; איכה זוטא, א יא, בוכר, עמ' 55 (בשינוי). במדרשים המאוחרים ישנם תיאורים נוספים של אותה תופעה מזוויעה של אכילת הצאצאים. ראה איכה זוטא, שם, בהמשך; פסק"ר, כט, עמ' קלז א. ראה על נוסחי הסיפור אצל מגדל, הסיפור במדרש איכה, עמ' 6–7, בעמודי ההערות.
5. ראה גם דבריו במלח' ו, ז, ג, 373, כעדות לכך שהסיפור הנ"ל הוא מקרה חריג. ראה דיון על הסיפור אצל פרייס, ירושלים במצור, עמ' 153–156.
6. על התופעה במקרא ראה גם: איכה ד, י; דברים כח, נו–נו; מל"ב ו, כח ואיך. ראה שירר, היסטוריה, I, עמ' 504, הערה 102, וניתוח ספרותי מקיף אצל מגדל, הסיפור במדרש איכה, עמ' 97–102; שנאן, גלגולה של אגדה, עמ' 70–75.
7. מלח' ה, יב, ד, 521; פרייס, ירושלים במצור, עמ' 201. המוטיב של תליית גדי מבושל בצד מערב (הכיוון שממנו נושבת הרוח), מופיע בהקשר אחר גם בקוה"ר, יא א, בסיפור שאווירת הפנטסיה שלו גלויה. אפשר אפוא שזהו מוטיב מוכר.
8. מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דעמלק, בשלח, א, עמ' 177; ירושלמי, קידושין פ"א, סא א (בשיבוש); פדר"כ, עמ' 260; בבלי, ברכות י א; תענית כו ב; סנהדרין לו א; שמות רבה ל, יח; שם ל, יא; ילקוט שמעוני לאסתר, ב, תתרנ"ו.
9. ראה סקירת הצעותיהם של אייסלר, קרויס ויסטורוב אצל הנגל, הקנאים, עמ' 55–57. על אלו אפשר עוד להוסיף את הצעתו של אורבך, חז"ל, עמ' 534, הערה 16, ושל נדבה, מי היו הבריוני, עמ' 317–322.
10. ראה המסורות שבמכילתא ובפדר"כ הנזכרות בהערה 8 לעיל, וכנגדן התיאור הנורא במלח' ד, ט, י, 556–565.
11. אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 89, וסקירת מחקרים נוספים בעמ' 90.
12. שפר, בריחת ריב"ז, עמ' 68–70, בחן את ההסברים השונים שניתנו לשריפה, והעדיף את יוספוס וטאקיטוס. ואכן, נראה שרק הצגת השריפה כהתדרדרות שלא תוכננה ואיש לא צפה אותה, ובעיקר לא היתה רצויה מלכתחילה לאיש מהנצורים, יש בה כדי לתת פתרון לאיוולת כה איומה וטראגית. וראה דעה שונה אצל גרץ, היסטוריה, ב, 130 (הטוען שהאוכל פשוט אזל); בער, ירושלים, עמ' 163–164; 176–177 (הטוען שהשריפה פרצה בוואי מחצי הרומאים, או שמא בטעות).
13. ראה עליה במקורות התנאיים: משנה, יבמות ו ד; ספרי דברים, רפא, עמ' 298; ספרא, אמור, ב, צה א; תוספתא, כיפורים א יד, עמ' 226. במקורות הבתר-

- אמוראיים: פסק"ר, כט, עמ' קמא. המדרש נשען על הבבלי ומביא גרסה מהולה ומשובשת, ובהחלפת שמה של מרתא בשמה של מרים בת נקדימון. על המקורות האמוראיים נרחיב להלן.
14. רבינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 142–143 על איכ"ר, א טז (= דפוס ראשון, שם; בובר, עמ' 86); ירושלמי, כתובות פ"ה, ל ג"ד. הנוסח המובא פה הוא מכתב־יד לניגוד, המובא אצל רבינוביץ. בסוגריים מרובעים הובאה תוספת מדפוס ראשון. גרסת הירושלמי משובשת; יש בה עירוב של המסורת על מרתא עם המסורת על בת נקדימון הבאה מייד אחריה. ראה גם בהערה הבאה.
15. הכוונה לאגריפס השני; בתלמוד הבבלי ינאי הוא שם כללי למלכי בית חשמונאי כולם. ראה כבר דברי התוספות בשתי המקבילות, וכן אפרון, חקרי, עמ' 162–163; הנ"ל, מלחמת בר־כוכבא, עמ' 87, הערה 190.
16. קדמ' כ, 213 ואילך. יהושע בן גמלא נזכר גם במלח' ד, ג, ט, 160; שם ד, ד, ג, 238 ואילך; שם ד, ה, ב, 316; חיי יוסף, לח, 193; שם, מא, 204. דרנבורג, משא א"י, עמ' 132, הערה 2, וסמולוד, כוהנים גדולים, עמ' 28, קיבלו את המסורת הבבלית על השוחד כמסורת אמינה.
17. כך כבר שיער המהרש"א בפירושו לכאן. על מרכזיותם הרעיונית של הפסוקים המקראיים ראה נ' כהן, מרתא בת בייתוס, עמ' 187–195. ביאוריה של כהן שימשו בסיס לדיוננו כאן. ראה גם טרן, יוספוס, עמ' 148–152.
18. גפני, יהודי בבל, עמ' 126 ואילך.
19. אפשר עוד להוסיף, שהמהרש"א בפירושו מציין שארבעת סוגי הקמח הנזכרים בסיפור הם רמז לארבעת מיני לחמי התודה שהוקרבו במקדש. זהו קשר עקיף נוסף בין גיבורת הסיפור הבבלי למקדש.
20. ראה איכ"ר, א ה, בובר, עמ' 68; גיטין נו ב, ודיון מפורט על ר' צדוק, להלן בפרק ה.
21. איכ"ר, א טז, (= גנזי מדרש, עמ' 142); ספרי דברים, שה, עמ' 325. על בת נקדימון ראה לעיל, עמ' 28.
22. שלושת סיפורי החורבן מופיעים באדר"נ, נו"א, פ"ד, עמ' 22–24; נו"ב, פ"ו, עמ' 19; נו"ב, פ"ז, עמ' 20–21. רק באחרון נזכרת, כאמור, שריפת אוצרות המזון, והיא שבה ונזכרת בסיפור "תחילתו של ר' אליעזר", המופיע בנו"א, פ"ו, עמ' 32–33. על סיפור זה ראה לעיל, עמ' 28. בנוסף על שתי המקבילות הנ"ל נזכרת שריפת ה"אוצרות שבירושלים" (בידי הסיקרין) גם בנו"ב, פ"ג, עמ' 31, ללא כל המשך או מידע נוסף.
23. על הקנאות והקנאים ראה, למשל: משנה, סנהדרין ט ו; ספרי במדבר, קלא, עמ' 172–173; ירושלמי, סנהדרין פ"ט, כז ב; בבלי, שם פא ב ואילך. על הסיקרים ראה, למשל: משנה, מכשירין א ו; איכ"ר, ד ד, בובר, עמ' 144.
24. זה מובנה המקובל של המילה עיגול במקורות הארץ־ישראליים. ראה ערך "עיגול" במילונו של סוקולוף, עמ' 402, שלא כדעות המפרשים ששכטר מצטטם במהדורתו, עמ' 33, הערה פ'. על הפועל גדר או גרר ראה ערוך השלם, עמ' 237.

פרק ה: יציאתו של ריב"ז מירושלים

1. ראה בטבלה שבנספח א, עמ' 131.
2. סיפור היציאה מהווה למעלה מחמישים אחוז של המסורת בכל המסורות, מלבד זו שבבבלי: באיכ"ר אורכו כ-500 מילים, מתוך כ-770 מילים בסך-הכל (65%); באדר"נ נו"א אורכו כ-190 מילים, מתוך כ-370 מילים בסך-הכל (51%); בנו"ב אורכו כ-170 מילים, מתוך כ-250 מילים בסך-הכל (68%); ואילו בבבלי – כ-400 מילים, מתוך כ-1430 מילים בסך-הכל (28%). אבל גם בבבלי סיפור היציאה ארוך יותר מכל אחד משאר הקטעים המרכיבים את המסורת.
3. הפניות למחקרים הרואים את הסיפור כולו כסיפור היסטורי ראה אצל גודבלט, יהודי א"י, עמ' 370, הערה 79. בנוסף, מחקרים רבים מוצאים בסיפור פרטים מסוימים שהם נכונים מבחינה היסטורית, גם אם אינם מקבלים את הסיפור כולו כסיפור היסטורי, ומתוכם נציין במיוחד את מחקרו המפורט של שפר, בריחת ריב"ז, עמ' 43–101, הנשען על אבחנותיו של אלון (להלן, הערה 4), ואת זה של פרייס, ירושלים במצור, עמ' 264–270. דיונים רבים יחדו גם לתיארוך המשוער של בריחת ריב"ז מירושלים, בהנחה שאכן התרחשה בריחה כזאת במציאות. ראה, למשל: מומיליאנו, מרד בתוך האימפריה, עמ' 861; דייב, בריחת ריב"ז, עמ' 50–65; פרייס, שם. לשלילה מוחלטת של ערכו ההיסטורי של הסיפור ראה: קמינקא, ריב"ז ותלמידיו, עמ' 72–73; בער, ירושלים, עמ' 185 ואילך; גודבלט, שם, עמ' 167. סקירה מפורטת של המחקר, ראה אצל אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 89–90, השולל אף הוא כל ערך היסטורי מהמסורת הנידונה.
4. אלון, מחקרים, א, עמ' 248–249.
5. נציין כאן בקצרה את ההצעות העיקריות שהועלו במחקר לקביעת סדר התפתחותן של המסורות, ונשוב ונדון בנושא זה בסוף הפרק. בהצעת אלון (איכ"ר – אדר"נ – בבלי) תומך שפר, בריחת ריב"ז, עמ' 57. לדעת אורבך, היהודים בארצם, עמ' 64, הסדר הוא: בבלי – אדר"נ – איכ"ר. לדעת ניוזנר, פיתוחה של אגדה, עמ' 228–233, הסדר הוא: אדר"נ נו"א – בבלי – אדר"נ נו"ב – איכ"ר. לדעת סלדריני, בריחת ריב"ז, עמ' 203, וכן לדעתה של הדס-לב, ירושלים, עמ' 127, הסדר הוא: אדר"נ נו"ב – אדר"נ נו"א – בבלי – איכ"ר. לדעת אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 92–101, הסדר הכרונולוגי הוא: איכ"ר – בבלי – אדר"נ. דומה, שניתוח המסורות שנעשה בפרקים הקודמים מחייבנו להעדיף את דעת אפרון בעניין דרכי השתלשלותה של המסורת.
6. אין כאן "חילוקי דעות טכסיסיים" בלבד בין ריב"ז למורדים, כהגדרת אלון, מחקרים, א, עמ' 249, אלא התנגדות לעצם מעשיהם ודרכם, דבר הנלמד מתיאורם כטרוריסטים מטילי אימה. דעה שונה ראה גם אצל אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 93, והערה 217.
7. אדר"נ נו"א, פ"ו, עמ' 32–33; נו"ב, פ"ז, עמ' 20. התואר "אנשי ירושלים" ככינוי למורדים מופיע מלבד באדר"נ רק בפסיקתא רבתי, נחמו, כט (ל), עמ' 114.

קמא, במסורת על אביקה בן גביית, שאף היא ללא ספק מסורת מאוחרת. ראה: טרן, יוספוס, עמ' 147, הערה 36.

8. בער, ירושלים, עמ' 179, משער שהמוטיב של בריחה בארון מתים בשעת מלחמה הוא מוטיב ספרותי שהיה מצוי בספרות היוונית העתיקה, והוא מביא וריאציות מאוחרות שלו שנמצאו בספרות הנוצרית מהמאה האחת-עשרה ואילך. בער מתבסס על מחקרו של קמינקא, ריב"ז ותלמידיו, עמ' 72–73, ובדעתו מחזיק גם אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 95, הערה 226. הצעתו נדחתה בידי ליברמן, שלא מצא את עקבותיו של המוטיב האמור בספרות היוונית הקדומה, ויחד עם זה הראה שהמנהג לדקור מתים ביציאה מהעיר, כדי למנוע בריחת מתחזים, אכן היה רווח. משום כך סבר ליברמן, שתיאור היציאה "נושא עליו חותם של אמת". ראה: ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח, עמ' 990–992. אמין פחות הוא מוטיב הסירחון, המופיע רק בבבלי, שהרי מת לא מסריח בתוך זמן קצר כל-כך, ומדובר בשעות מספר בלבד, בגלל האיסור להלין את המת בעיר.

9. נבואתו של ריב"ז דומה למדי לנבואתו של יוספוס במעמד דומה, כפי שמעיד יוספוס על עצמו (מלח' ג, ח, ט, 400–402), וכבר הוצעו במחקר כמעט כל היחסים האפשריים בין שתי הנבואות: שהמסורת התלמודית הועתקה מיוספוס (בער, ירושלים, עמ' 180 ואילך, ואחרים); ששני הסיפורים השתמשו במקור משותף (סלדריני, בריחת ריב"ז, עמ' 198–199); שאכן היו שתי הנבואות אירועים היסטוריים של ממש, בלתי-תלויים זה בזה (שליט, הנבואות, עמ' שצז–תלב), ועוד. על האווירה באותה עת שהולידה "נבואות" רבות מסוג זה, במזרח בכלל ולאספסיינוס בפרט, ראה: גוטמן, מלחמות היהודים, עמ' 158–159; ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח, עמ' 989–990. שלושת המחקרים האחרונים מצביעים על כך שמעשה ההתנבאות עצמו היה אפשרי והגיוני על רקע אירועי התקופה והאווירה ששררה באימפריה הרומית ערב התקסרותו של אספסיינוס.

10. מדרש "והלבנון באדיר יפול", המופיע בכל הנוסחים כמקור נבואתו של ריב"ז, אינו "חידוש" של המספר, אלא מדרש תנאי נפוץ, בעל כמה ענפים, שמקצתם נקשרו בשמו של ריב"ז קודם לגיבושו של סיפור היציאה. התוספת היחידה למדרש בסיפור היציאה היא הקישור: אדיר–מלך–אספסיינוס, אך זוהי תוספת שאינה אלא השלמת המהלך הרעיוני של המדרש התנאי בהתאם למציאות. ראה: ירושלמי, יומא פ"ו, מג ג, ובמקבילות, וכן: בער, ירושלים, עמ' 184–185, הערה 205; ורמש, לבנון, עמ' 26–39; קיסטר, אדר"נ, סעיף 9, עמ' 235–236. דיון מפורט יותר ראה אצל טרן, מלחמת החורבן, עמ' 435–439, הערה 213.

11. סלדריני, בריחת ריב"ז, עמ' 190 ואילך, כבר הניח את קיומו של "גרעין יסוד". גם בער, ירושלים, עמ' 169, הציע ש"ארכיטיפוס" אחד של הסיפור עמד ביסודן של כל ארבע הגרסות.

12. גם יוספוס מספר על שבועה שנשבעו ביניהם המורדים, שלא להיכנע ולא לצאת מהעיר. ראה: מלח' ו, ו, ג, 351; שם, ו, ז, ב, 366.

13. לדעה אחרת ראה: אלון, מחקרים א, עמ' 249 הערה 77; אפרון, מלחמת בר-

כוכבא, עמ' 94, והערה 225, וכנגדם: פרנקל, ציטוטים בסיפורי חכמים, עמ' 83-84.

14. עד כמה הפנייה לאספסינוס כאל קיסר היתה מסוכנת לו עצמו, על-פי המקובל ברומא, ראה, למשל: סריטוניוס, חיי שנים-עשר הקיסרים, דומיטיאנוס, 10, על בנו של אספסינוס שבהיותו קיסר הוציא להורג את בן דודו שבטעות הוכרז שהוא מיועד להיות קיסר, במקום קונסול.

15. כך אמנם רק במהדורת בובר, אבל לפי נוסח הדפוס ריב"ז שולח את ר' יהושע ואת ר' אליעזר להוציא את ר' צדוק מהעיר, בלי שנאמר כיצד הם עצמם יצאו ממנה. משמע, שגם לפי נוסח זה, תחילה הוצאו החכמים, אלא שהמילים "שלח ואפיק כל רבנן" כנראה שנשמטו. דעה אחרת ראה: אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 94, הערה 222. על סבירותם של הפרטים שנזכרו כאן ראה עוד: חיי יוסף, עה, 418-421; אלון, מחקרים, א, עמ' 238, 252 (על הצלת קרובים כחסד רומי מקובל, בניגוד למתן מעמד ציבורי וכד', כפי שזה משתקף בגרסת הבבלי); יוספוס, מלח', ו, ו, ג, 351; אלון, שם, עמ' 251, הערה 81 (על ניסיון כושל להניח לנכנעים לצאת מהעיר בשלום).

16. ראה פרק ג' עמ' 26-27 לעיל, ובעיקר כאן בהמשך.

17. נראה שהפסוק: "וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם, למה? ששכינה במערב", שולב בתוך הסיפור מאוחר יותר, דבר הנלמד גם מכך שהוא קוטע במידה רבה את הרצף הסיפורי של המדרש. הטעם להישרדותו של הכותל המערבי ותפקידו המיוחד מאז החורבן כמקום הימצאה של השכינה, נידונים בכמה מדרשים אמוראיים. ראה פדר"כ, החדש הזה, עמ' 92, ובמקבילות. בחלק מהמקבילות, כגון מדרש תהלים, מזמור יא, ג, עמ' 99, מופיע שמו של ר' אחא, האמורא בן הדור הרביעי, כמי שהכריז על הכותל כמקומה של השכינה עד עולם, ומסתבר שהוא מנסחה של האימרה. ראה: אורבך, חז"ל, עמ' 44; יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 366, הערה 41, וכן הדיון על ר' אחא בהמשך, פרק ו, עמ' 76 ואילך.

18. ראה: יוספוס, מלח' ו, ד, ג, 236 ואילך; סולפיקיוס סוורוס, כרוניקה, II, 30, 3, 6 (= שטרן, סופרים, ב, עמ' 64). וכבר עמדו חוקרים רבים על כך שעדותו של סוורוס עדיפה. כך סבור שטרן, סופרים, ב, עמ' 64-67, ושם ביבליוגרפיה נוספת. דעה הפוכה, המעדיפה את יוספוס, ראה אצל מוהרינג, יוסף בן מתתיהו, עמ' 913-914. על הדמיון בין התיאור שבמדרש לתיאוריהם של יוספוס וסולפיקיוס סוורוס-טאקיטוס עמדו אלון, מחקרים, א, עמ' 206 ואילך, וכן עמ' 217, הערה 42; בער, ירושלים, עמ' 173, 175 ואחרים.

19. ראה הערה 17 לעיל.

20. ראה: ליברמן, מדרשי תימן, עמ' 15 הערה 1; בער, ירושלים, עמ' 172 ואילך; יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 366, הערה 41. אם אכן המסורת הנידונה היא חלק מהפולמוס היהודי-נוצרי, עדיין אין ללמוד מכך שהמסורת עצמה משופעת בתעמולה נוצרית מסולפת ומעוותת, כדברי בער (שם, עמ' 175, עמ' 185, ועוד), שהרי מחברי המסורת יוצאים להיאבק בתעמולה זו. על אבגר, שושלת הנסיכים מאדסה וקשריה עם הנצרות, ראה בורקיט, הכנסייה במזרח, עמ' 493-501.

21. ראה את התנצלויותיו החוזרות של אוסביוס בחיבור שמוקדש בעיקרו להתקפה

- על היהדות, הכנת האוונגליון, א, 11; יא, 5; יב, 1. על היחס הדור-ערכי של אוסביוס ליהודים, ראה: בער, עם ישראל, עמ' 40 ואילך; קופסקי, הפולמוס, עמ' 75-82. היחס הדור-ערכי מאפיין את מרבית אבות-הכנסייה עד ימי קונסטנטינוס, כפי שמראה רוקח, אבות-הכנסייה והיהודים, עמ' 87-55. לדעת לוין, קיסריה, עמ' 80-85, גם יחסם של יהודי קיסריה כלפי הנוצרים היה דור-ערכי ורב-סתירות באותה תקופה, טרם הכרזתה של הנצרות לדת הרשמית.
22. אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 96, הערה 229. על שימוש בשורש ק.ל.ס גם בקונוטציה שלילית, של לגלוג ולעג, ראה הערך "קלסא", אצל יסטרוב, מילון לתלמודים; ליברמן, "קלס, קילוסין", עמ' 433-439. ליברמן מראה ש"השתמשו בו (ב"קלס") בייחוד ביחס למלך, ומכאן בהעברה להקב"ה". ייתכן שהשם קילוס מרמז גם למשמעות המילולית של השם "דיוקלטיאנוס", שתורגם במדרש אחר ל"מגדיאל", כלומר: מגיד-אל. ראה שפרבר, אלוף מגדיאל, עמ' 243-245. אפשר שהשם הרביעי, אילם, מכוון אף הוא לשמו של הקיסר, על דרך ההיפוך.
23. אוסביוס מזכיר את גרגוריוס ומצטט מה"פנגיריקוס" בהיסטוריה כנסייתית, VI, 30, כרך ב, עמ' 83. החיבור עצמו: Gregorii, "Panegyrica", pg. x, 1049 ff. ראה גם לוין, קיסריה, עמ' 122-124, ובייחוד הערה 95, בעמ' 235.
24. דיוקלטיאנוס נזכר בספרות התלמודית פעמים רבות למדי, בדומה לאספסינוס, הדריינוס ואנטונינוס. בדרך-כלל יחסן של המסורות הללו כלפיו הוא יחס של הערכה וכבוד. על כך ועל יחסו ליהודים, שהשתפר ככל הנראה במהלך שלטונו, ראה: דינבורג, הריסקריפט, עמ' 76-93; ליברמן, רדיפת דת ישראל, עמ' רלז-רמד; ראבילו, דיוקלטיאנוס והיהודים, עמ' 147-167.
25. על גלגולה של אגדת הרגל שהתנפחה למסורות נוצריות בימי הביניים, ראה לוי, יוספוס הרופא, עמ' 266-293. בער, ירושלים, עמ' 181-184, טוען, כדרכו, להיפוך היוצרות, כלומר שהמסורת היהודית העתיקה מהמסורת הנוצרית - אף-על-פי שהמסורת היהודית קודמת בזמן לנוצרית.
26. בער, עם ישראל, עמ' 35; הר, היישוב הנוכרי, עמ' 223-224. סקירות על הרדיפות ראה: ג'ונס, האימפריה הרומית, עמ' 71-76; בארנס, ההסדר הקונסטנטיני, עמ' 635-657.
27. על פקידים וקצינים נוצרים בימי דיוקלטיאנוס ראה: ביינס, הרדיפה הגדולה, עמ' 659-664; לוין, קיסריה, עמ' 128 ואילך (ושם בעמ' 133 על קצין בכיר בשם מרינוס שהוצא להורג בקיסריה בשנת 260 לאחר שנתגלה שהיה נוצרי בסתר). הרדיפות החלו ברומא, עקב הימצאותם של קצינים נוצרים בצבא, והם הראשונים שהוצאו להורג. בשמונה שנות רדיפות הנוצרים הוצאו להורג גם שני מושלים של הפרובינקיה, אורבנוס (308 לסה"נ) ופירמילינוס (310 לסה"נ), כנראה על רקע הקשיים בביצוע מדיניות הרדיפות בפרובינקיה. ראה לוין, שם, עמ' 134. אלה מוכרים לנו מחיבורו של אוסביוס, "המרטירים של פליסטינה", שהוקדש כולו לתיאור רדיפות הדת של דיוקלטיאנוס.
28. על פרשנותו החדשנית של אוסביוס לחורבן ועל דבריו בעניין אובדן האוטונומיה היהודית, ראה: בער, עם ישראל, עמ' 41 ואילך; גרנט, אוסביוס, עמ' 97-113.

29. לוי, ר' אבהו מקסריה, עמ' 66–76; הנ"ל, הנשיאות, עמ' 682–685. על קשריו של ר' אבהו עם הנוצרים בקיסריה, התמצאותו בפולמוסיהם התיאולוגיים והתנצחויותיו עמם, ראה גם: בכר, אגדות האמוראים, ב, 106 ואילך; לוי, קיסריה, עמ' 84; עיר-שי, אמר ר' אבהו, עמ' 173–177. על שליטתם של חכמי קיסריה ביוונית, ובייחוד של ר' אבהו, וכן על משחקי כפל-לשון בעברית וביוונית שמאפיינים אותו, ראה: ליברמן, יוונית, עמ' 16–18; לוי, שם, עמ' 71. על מותו של ר' אבהו בשנת 309, לפני השתלטותו של קונסטנטינוס על המזרח, ראה: ליברמן, המרטירים, עמ' 399–402; הנ"ל, רדיפת דת ישראל, עמ' 375–376.
30. קירבה משפחתית בין שני יריבים, ואף אויבים, רווחת בתלמוד הבבלי כמוטיב ספרותי. ראה: ספראי, מעשי חכמים, עמ' 177–180; אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 61, הערה 67, ועמ' 92 הערה 215; שרמר, בן-אחות, עמ' 5–12, ובייחוד הערה 24, שם מתלבט שרמר אם הכוונה היא לחיוב או לגנאי.
31. ראה: בובר במהדורתו לאיכ"ר, עמ' 66, הערה רנד, ואחרים. בעניין זה נראית לנו ביותר דעתו של אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 89, הערה 197, שכותב שאבא סיקרא "איננו אישיות היסטורית אינדיבידואלית, אלא דמות אמנותית וסימבולית מייצגת".
32. לאזכור סיקרים במקורות הארץ-ישראליים, ראה, למשל: משנה, מכשירין א ו; איכ"ר, ד ד, בובר, עמ' 144.
33. רק בגרסת הבבלי אבא סקרא אינו רק המבצע אלא גם המתכנן של מבצע הבריחה. ראה פרנקל, ציטוטים בסיפורי חכמים, עמ' 84 הערה 9.
34. מאחר שנמחקה תקופת ההמתנה, ממילא לא היתה שהות בידי אספסיינוס להשליך את ריב"ז לצינוק. אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 93, מציין את ההבדל הזה בין איכ"ר לבבלי ומציגו כחלק ממגמת הבבלי לרכך ולמתן את יחסו של הקיסר לריב"ז. ברם, כפי שראינו, יחסו של אספסיינוס בגרסת הבבלי דווקא חמור יותר בתחילת המפגש. המאסר נמחק עקב הצמצום במהלך העלילה ובפרישתה הכרונולוגית – "כיווץ" במונחי הספרות המקובלים. ראה: אבן, מילון למונחי הסיפורת, ערך 'הכיווץ...', עמ' 78; פרנקל, ציטוטים בסיפורי חכמים, עמ' 84 ואילך.
35. המילה "אישתיק" חסרה בכתב-יד מינכן, אבל מופיעה בכל כתב-היד האחרים ובדפוסים. ומהמשך הסיפור, גם על-פי כתב-יד מינכן, ברור שריב"ז שתק ולא ענה.
36. ראה בערכו אצל אלבק, מבוא לתלמודים, ואצל היימן, תולדות. ברור שאין מדובר בהערות של ר' עקיבא.
37. כבר פגשנו לעיל (בפרק ג, עמ' 32), את רב חסדא, בן אותו הדור, בעניין מחסני המזון, וציינו שאזכורו מלמד שהמסורת נוסחה סופית רק אחריו. ברם מדברי רב יוסף עולה במפורש, שגרעין המסורת כבר היה מוכר לו, דהיינו בדור השלישי לאמוראים. לפי איגרת רב שרירא גאון נפטר רב יוסף בשנת 323 לסה"נ (על הקשיים הכרונולוגיים הקשורים בקביעת שנת מותו, ראה גפני, יהודי בבל, עמ' 248 והערה 33). המסגרת הכרונולוגית הזו מתאימה למסגרת הכרונולוגית שהצענו להיווצרות המסורת שבאיכ"ר. יש לזכור, שהזמן המשוער להיווצרותה

- של מסורת איננו זהה בהכרח לזמן עיצובה וניסוחה הסופי. אם במסורת הבבלית יש תוספות מאוחרות לזמנו של רב יוסף, משמע שעיצובה הסופי נעשה מאוחר יותר. על כל פנים, מהערותיו של רב יוסף עולה בוודאות שגופה של המסורת כבר היה קיים בזמנו.
38. ראה אצל אפרון, מלחמת בר־כוכבא, עמ' 97, הערה 235. פירוש אחר לתגובת רב יוסף, ראה פרנקל, ציטוטים בסיפורי חכמים, עמ' 85–86.
39. על מטרותיה של המסורת נרחיב עוד בסיכום שלהלן. חוקרים רבים חיפשו אחר נימוקים מדוע יצא ריב"ז ליבנה דווקא. למשל, סלדריני, בריחת ריב"ז, עמ' 203–204. הדיון בנושא זה שינה את פניו משהוסכם שמדובר כאן ב"אגדת ייסוד", הבאה להסביר את חשיבותה של יבנה לאחר מעשה, כלומר לאחר שנעשתה מרכז, ובשעה שכבר לא היתה מרכז. הראשון שעמד על כך הוא אלון, מחקרים, א, עמ' 220 ואילך. ראה גם רחנפלד, גלגולי משמעות, עמ' 149–164, העומד על הרחבת משמעותו של השם יבנה במדוריה השונים של הספרות התלמודית, כנגד התפקיד המוגבל וקצר־הימים שמילאה העיר במציאות.
40. נוסח מדויק של שני הציטוטים הללו מובא אצל קיסטר, אדר"נ, עמ' 81.
41. זו גם דעת שפר, בריחת ריב"ז, עמ' 58. מסקנות הפוכות מציע סלדריני, בריחת ריב"ז, עמ' 203. העדפת נו"א על פני נו"ב בפרשת ריב"ז נובעת מהשוואת הטקסטים בנושא זה בלבד, אך מובן שאין בכך כדי להעיד על הקובץ כולו, שבו מסתמנת בדרך־כלל העדפה הפוכה דווקא. סיכום המחקר בעניין היחס שבין שני נוסחי אדר"נ, תוך כדי העדפה מסוימת של נו"ב, ראה קיסטר, אדר"נ, עמ' 218.
42. שם, עמ' 236, סעיף 10.
43. ראה הדיון בפרק ד, עמ' 44 לעיל.
44. כך על־פי רוב נוסחי המסכת. ראה שינויי נוסח אצל פינקלשטיין, מבוא למסכתות, עמ' קנג. עדויות למוצאו הכוהני של ר' צדוק ראה בתוספתא, יום הכיפורים א יב, עמ' 224, ובמקבילות. גם שמו, צדוק, הוא שם כוהני מובהק. המסורות על ר' צדוק פרוסות על טווח זמן גדול מכדי להתאים למשך חיי אדם אחד. משום כך הניחו חוקרים אחדים את קיומם של שניים או שלושה חכמים בשם זה בתקופת המשנה. ראה, למשל: היימן, תולדות, א, עמ' 201 ואילך; שירר, היסטוריה, II, עמ' 371; בן־שלום, בית שמאי, עמ' 126–127, הערה 5. לענייננו אין חשיבות לבעיות הכרונולוגיות האלו, מאחר שאנו עוסקים רק באותו ר' צדוק שמסופר עליו כאן, זה שחי בדור החורבן.
45. איכ"ר, א טז, בובר, עמ' 83. וראה אלון, מחקרים, א, עמ' 257, הערה 15. בבבלי, גיטין נח א, מסופר אותו מעשה עצמו על שני בניו של ר' ישמעאל בן אלישע.
46. אלון, מחקרים, א, עמ' 256–257. עדות תנאית על ישיבתו לאחר החורבן בטבעין שליד חיפה (= טבעון) ראה בתוספתא, נדה ד ג, צוקרמאנדל, עמ' 644.
47. ראה לעיל בפרק ד, עמ' 38, סעיף 3. בכמה נוסחים של איכ"ר הועתקו דברי ר' אלעזר בר' צדוק על אביו ("א"ר אלעזר בר' צדוק: אראה בנחמה, אעפ"י שחיה אבא כל אותם השנים משחרב ביה"מ לא חזר גופו עליו...") לסוף הקטע העוסק

- בר' צדוק בסיפור היציאה.
48. פילונקו, אבחנות, עמ' 183–189; לוין, מעמד החכמים, עמ' 115–117; אופנהיימר, הגליל, עמ' 54–57, וביבליוגרפיה נוספת שם, בהערה 28.
49. נראה שאף ריב"ז עצמו היה כוהן. ביבליוגרפיה מפורטת של הדעות השונות בעניין זה אצל בן-חיים-טריפון, הרקע הפוליטי, עמ' 16, הערה 26. אם אמנם היה כוהן, הרי שצירופו של ר' צדוק אינו מבטא מגמה חדשה, אלא רק מחזק ומדגיש את המרכיב הכוהני.
50. על-פי בבלי, יבמות טו ב. ראה: גרץ, היסטוריה (בגרמנית), כרך 3, עמ' 798; בן-שלום, בית שמאי, עמ' 237, הערה 35.
51. ראה: ספראי, ההכרעה כבית הלל, עמ' 21–44; בן-שלום, תהליכים ואידיאולוגיה, עמ' 1–12.
52. שם, וכן בן-שלום, בית שמאי, במקומות רבים בספר, וכבר במבוא, עמ' יא–יב.
53. גודבלט, יהודי א"י, עמ' 167. על מעמדו המרכזי של ר' צדוק ביבנה בימי רבן גמליאל ראה, למשל, תוספתא, סנהדרין ח א, צוקרמאנדל, עמ' 427, ומראי-מקום נוספים ודיון אצל היימן, תולדות, א, עמ' 203.
54. ראה אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 96, הערה 232.
55. חוקרים אחדים ראו בנוסחי אדר"נ ביטוי של עמדת הקנאים, או לחלופין – של שוחרי השלום, המתנגדים לקנאים. את הדעה הראשונה ראה, למשל, אצל דה לנג'ה, עמדות יהודיות, עמ' 264–265, ואת הדעה השנייה – ורמש, רומא בספרות היהודית, עמ' 219. שתי הדעות הללו אינן מסתברות. מצד אחד, לא ייתכן שאספסיינוס יתואר באופן מתון ואוהד כל-כך בגרסת הקנאים, ומצד אחר, גם הצגתם של הלוחמים עצמם חיובית מכדי שיהיה אפשר לייחס את הדברים למתנגדיהם המובהקים. ההסבר היחידי לשני ההיבטים גם יחד הוא הריחוק בזמן של מעצבי גרסת אדר"נ.
56. ספראי, מקורות ארץ-ישראליים, עמ' 83, הציע שהמסורת באדר"נ, המתארת את ריב"ז כ"אוהב הקיסר", מתאימה לימי רבי יהודה הנשיא או לימי נכדו, רבי יהודה נשיאה, כלומר לראשית המאה השלישית או אמצעה – תקופה של יחסים תקינים בין הנשיאים לשלטון הרומי. ברם אין הצעה זו הולמת את השמטתה של שושלת הנשיאות מבקשת ריב"ז, ואת הדגשת הפונקציה הדתית-הפולחנית של המרכז החדש. הצעות תיארוך נוספות ראה: סלדריני, בריחת ריב"ז, עמ' 194 ואילך; בער, ירושלים, עמ' 185, וכן בהערה 5 לעיל.
57. ראה: ש' כהן, משמעותה של יבנה, עמ' 28; בער, ירושלים, עמ' 185; ניוחנר, יהדות, עמ' 316 ואילך.
58. אלון, מחקרים, א, עמ' 238; סלדריני, מבחר תגובות, עמ' 457; שפר, בריחת ריב"ז, עמ' 98; גודבלט, יהודי א"י, עמ' 167.
59. משנה, ראש השנה ד א–ד, ועוד. ראה דיון עליהן אצל אורבך, ההלכה, עמ' 178–179.
60. ראה, למשל: משנה, סוטה ט ט; סנהדרין ה ב; ידים ד ו; תוספתא, פרה ג ח; שם, ד ז. עוד הפניות ודיונים ראה: ליברמן, תוספת ראשונים, ג, עמ' 218; אלון, תולדות, א, עמ' 55–56; ספראי, בחינות חדשות, עמ' 181–201.
61. ראה, למשל: ספרי דברים, שה, עמ' 325; ספרא, קדושים י, וייס, צב ד;

מכילתא דר' ישמעאל, יתרו, א, עמ' 203–204; שם, יא, עמ' 244; מדרש תנאים, עמ' 58. ייתכן שאפשר לשייך גם כמה ממימרותיו של ריב"ז המופיעות באדר"נ לרובד התנאי של המדרש, כגון אדר"נ, נו"ב, פ"לא, עמ' 66–67. דיון על המסורות הללו ומשמעותן ראה: קמינקא, ריב"ז ותלמידיו, עמ' 80; אורבך, חז"ל, עמ' 533–534; הר, השלטון הרומי, עמ' 200, ועוד. בער, ירושלים, עמ' 188–190, שולל מכל וכל את ערכן ההיסטורי של המימרות האלו. תשובה לבער ופירוש שונה למסורות הנ"ל, ראה: אורבך, ימי הבית השני, עמ' 78–79; קיסטר, אדר"נ, עמ' 227–229.

62. ירושלמי, מגילה פ"ג, עג ד, ובמקבילות. על משמעותה של המסורת ראה: ניחנר, פיתוחה של אגדה, עמ' 234; בער, ירושלים, עמ' 186; אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 90–91. בירושלמי, יומא פ"ו, מג ע"ג, אף מיוחסת לריב"ז, ולא לר' חנינה סגן הכהנים, ההתנבאות על החורבן שנים רבות קודם למלחמה. ריב"ז נקשר אפוא לחורבן כבר בירושלמי, בשתי מסורות שונות.
63. ראה לעיל הערה 29.

פרק ו: טיטוס הרשע

1. על הרמז לממזרות בביטוי "בן אשתו", ראה ליברמן, יוונית, עמ' 126. יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 369, הערה 47, משער שהביטוי הזה רומז לישו (שאף הוא בן אמו אך לא בן אביו), ולכן, כמו מוטיבים רבים נוספים בגרסות האמוראיות, הוא שייך לפולמוס היהדות עם הנצרות. לפולמוס זה מכוון גם אזכור הפרוכת שנקרעה בשעה שטיטוס חילל את בית המקדש, וזה כנגד המסורת הנוצרית על קריעתה ברגע מותו של ישו. ראה שם, עמ' 369–370. להקשרים הנוצריים של האגדה האמוראית נתייחס בהמשך; כאן נציין רק, שאת אזכור הפרוכת הקרועה, במקורות היהודיים ובמקורות הנוצריים, אפשר להסביר גם באפשרות שהפרוכת שהוצגה לראווה ברומא אכן היתה קרועה, ועובדה זו היתה ידועה ברבים. שתי הדתות נתנו הסברים שונים לנסיבות קריעתה, כל אחת בהתאם לצרכיה, מתוך תפיסת הסמליות שבקריעה, אך לא בהכרח מתוך הוריוח ביניהן. וראה הערה 5 להלן.
2. ראה: אורבך, חז"ל, עמ' 77; הר, השלטון הרומי, עמ' 189 ואילך. כניסתו של טיטוס לקודש הקודשים מתועדת גם אצל יוספוס, מלח' ו, ד, ז, 260, ונראה שזו אכן עובדה היסטורית.
3. נראה שחוגים כוהניים מסוימים הפכו את המקרה המעורפל של מות שני בני הכוהן הגדול לדוגמה ומופת למסירות עד מוות של כוהנים לעבודתם. ראה: שנאן, חטאיהם של נדב ואביהוא, עמ' 201–214; פלוסר וספראי, נדב ואביהוא, עמ' 79–84; ובעיקר – גודבלט, התאבדות בהיכל, עמ' 24–27, והערה 46.
4. למשמעותן הסמלית של הזונות הוצעו פירושים מספר: שהן מסמלות את בתי הקלון שכנראה הקימו הרומאים ליד המקדש החרב (אלון, מחקרים, א, עמ' 207, הערה 6); או שהן מסמלות את ברניקי, אהובתו היהודייה של טיטוס

- (למשל, קלחנר, היסטוריה, ה, עמ' 265); או שהן סמל לעבודה זרה במובנה הרחב (המהר"ל מפראג, נצח ישראל, פ"ה, עמ' לב-לג); או שהן סמל ליהודה וירושלים, בהשראת נבואת יחזקאל, כג (חזן-רוקם, עמ' 7).
5. מוטיב ביצברן הדם כמבשר רעות רוח בספרות ההלניסטית-הרומית. דוגמאות ראה אצל הלוי, האגדה, עמ' 239. על הקונוטציות המיניות של החרב והדם ראה חזן-רוקם, שם. על פולמוס אפשרי עם הרעיון הנוצרי, שהפרוכת מסמלת את בשרו של ישו (למשל: מרקוס טו, 38; איגרת אל העברים י, 19-20) ראה יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 369.
- המדרש הארץ-ישראלי מוסיף הסבר למקור הדם: מדם הקודשים או מדם השעיר של יום הכיפורים. ההסבר הזה מבוסס על דברי ר' אלעזר בר' יוסי, שהעיד על הפרוכת שראה ברומא ועליה טיפות דם שניתזו בשעת העבודה בבית-המקדש. ראה: תוספתא, כיפורים ב טז, עמ' 239; ירושלמי, שם פ"ה, מב ד; בבלי, שם נו א.
6. איכ"ר, ב ז; דב"ר ליברמן, עקב, עמ' 81-82.
7. על העמדות הפולמוסיות הפגאניות שבדברים אלה, ראה: מרמורשטיין, יהדות ונצרות, עמ' 235; חזן-רוקם, עמ' 7, והערה 20. מקורות הלניסטים נוספים, המבטאים את הרעיון, ראה אצל הלוי, האגדה, עמ' 240.
8. ראה, למשל: ירושלמי, יומא פ"ד, מא ג; שם פ"ה, מב ד; בבלי, שבת סג ב, ובמקבילות, וכן יוספוס, מלח' ו, ח, ג, 387-391. וראה לוי, גורלם של כלי הקודש, עמ' 255 ואילך.
9. ראה חזן-רוקם, עמ' 8-9, המוצאת הקבלה ניגודית בין טיטוס ליונה הנביא. יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 367-368, מציע גם כאן פולמוס עם הנצרות, ומעמיד כנגד דברי הכפירה של טיטוס, הנאמרים בים, את דברי השבח והאמונה שלו שנאמרים אף הם בים, לפי האגדה הנוצרית. ייתכן שהקטע הזה הושפע גם ממסורת רומית ידועה, שנשתמרה אצל הסופר היווני פילוסטרטוס, בן המאה השנייה לסה"נ, בביוגרפיה שלו על חיי אפולוניוס מטיאנה, VI, 32, עמ' 118-121. לדבריו, נפגש טיטוס עם אפולוניוס וביקשו לדעת כיצד ימצא את מותו. אפולוניוס ענה לו שימות בדרך שבה מת אודיסאוס, שלפי המסופר מצא את מותו בים, אך הנבואה לא נתקיימה. ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח, עמ' 989-990. וראה הערה 11 להלן, על מותו של טיטוס. מכל מקום, לפי נוסח האגדה שלפנינו, טיטוס נראה כאילו הוא מחכה למותו הצפוי כביכול על הים. אולי נתגלגלה לכאן זכרה של אותה נבואה, שהטרידה את מנוחתו של המצביא הרומי בדרכו חזרה לרומא.
10. ראה ערוך השלם, ערך "נקט"; מרגליות במהדורתו לויק"ר, עמ' תקא, הערה 6. הביטוי מופיע גם באיכ"ר, פתיחתא כג, בובר, עמ' 22, בתוך פרשת החורבן הראשון.
11. את סיומו של הסיפור פירש ליברמן, שש מילים, עמ' 229-230. לאחר שפענח את המילה "שאני" או "שנא", שמשמעותה בסורית להתנוון, לגסוס, לגרוע וכד', הסביר ליברמן את סוף הסיפור כך: "הכוונה במדרשים היא שנתנו בקערה את היתוש שהשמין ממוחו של טיטוס, ולא היה לו מה לאכול, והתחיל להכחיש ולהתנוון. כל מה שהיה היתוש מתנוון אף טיטוס היה מתנוון. לבסוף כשהיתוש

- הפסיק להתפרנס מהשומן שלו ופרח לחפש מזונות, פרח נפשו של טיטוס".
ראה גם חזן-רוקם, עמ' 9. על מותו של טיטוס בגיל צעיר, אבל ללא ייסורים,
ראה סרטינוס, חיי שנים-עשר הקיסרים, "טיטוס האלוהי", 10-11. לעומת
זאת מתאים התיאור האגדתי להדריינוס, שהתענה חודשים ארוכים בייסורים
קשים מפאת מחלה כלשהי, שתקפה אותו זמן-מה לאחר דיכוי מרד בר-כוכבא,
עד שמת ממחלתו. ראה הר, השלטון הרומי, עמ' 189, הערה 123.
12. מק"ב ט, ט; יוספוס, קדמ', יז, 169. וראה: רפפורט, ערך מלין, ב, הערך:
"יתוש", עמ' 189-190; בארון, היסטוריה, ב, עמ' 131, והערה 6 בעמ' 222.
היתוש המיתי זכה לאחר מביכורי העבודות הביקורתיות במדעי היהדות,
כשעזריה מן האדומים קבע במאה השש-עשרה, לאחר חקירה ובדיקה,
שהמעשה אינו אמיתי. ראה ספרו, "מאור עיניים" במהדורה חדשה ומוערת אצל
בונפיל, כתבי עזריה, עמ' 308-318. עד כמה היו דבריו המסויגים והמצטדקים
מהפכניים, ראה, למשל, תגובתו של המהר"ל מפראג, באר הגולה, הבאר
הששי, עמ' 136-139.
13. יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 371.
14. ראה עליו: בכר, אגדות האמוראים, עמ' 100 ואילך; היימן, תולדות, א, עמ'
119 ואילך. בויק"ר ובקוה"ר ר' אחא אומר את משפט הפתיחה לפסקה כולה
("בכל הקב"ה עושה שליחותו, אפילו ע"י נחש", וכו'), ואחריו באים סיפורים
המדגימים את דבריו. אין ודאות שר' אחא הוא גם יוצרה או מוסרה של "הגרסה
המענישה", אך הדבר אפשרי. מכל מקום, כל השמות המופיעים בקובץ
הסיפורים שלאחר דבריו שייכים לדורות האחרונים של האמוראים. בב"ר ר'
אחא אינו הפותח, אך הוא נזכר בראש הסיפור הראשון הבא אחרי משפט
הפתיחה.
15. זמן עריכתם המשוער של מדרשים אלה חל בשלהי התקופה האמוראית. ראה
עליהם במבואות למהדורות הביקורתיות, וכן: צונץ-אלבק, הדרשות, בערכים
המתאימים; הר, מדרש, עמ' 1507-1514.
16. באיכ"ר, א ה, דפוס ראשון, מופיע המדרש הבא על הפסוק "היו צריה לראש,
אויביה שלו..." וגו' (איכה, א, ה): "...דבר אחר: "היו צריה לראש" - זה
אספסיאנוס, "אויביה שלו" - זה טיטוס". זהו האזכור היחידי של טיטוס
באיכ"ר, ואין לו כל המשך, ומייד אחר-כך באה פרשת המצור והחורבן, שנזכר
בה רק אספסיאנוס. יתר על כן, במקצת כתבי-היד ובמהדורת בובר מופיע כאן
"טרגנוס", כלומר טריינוס. ראה איכ"ר, א ה, בובר, עמ' 65, והערה רמה שם.
מסורת נוספת, קצרה יותר, המייחסת אף היא את החרבת בתי ירושלים
לאספסיאנוס ולא לטיטוס, מופיעה באיכ"ר, פתיחתא יב, בובר, עמ' 11-12, וכן
שם, ב ב, עמ' 99-100, ובמקבילות. המסורת הזו מחזקת עוד יותר את ההנחה,
שהקשר בין טיטוס לבין חורבן המקדש, שהוצנע במתכוון במסורת התנאית, לא
היה ברור כל-כך בחלק מהמסורות האמוראיות.
17. ראה חזן-רוקם, עמ' 10. הנושא בכלל והגישה כאן אופייניים לאחרוני
האמוראים, כפי שהראה אורבך, חז"ל, עמ' 248 ואילך.
18. יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 364 ואילך. עוד על זיקתו של ר' אחא לפולמוס
עם הנצרות ראה: בכר, אגדות האמוראים, ג/1, עמ' 100 ואילך; איילי, האל

המצטער, עמ' 44-45.

19. על שתי הפרשות ועל התגובה הנוצרית והיהודית, ראה: גייגר, המרד בימי גאלוס, עמ' 202-217; שטרן, סופרים, II, עמ' 502-512; מילר, יהודי התפוצות, עמ' 105-112. הקשר בין פרשת יוליאנוס לחורבן הוא קודם לכול בהתעוררות התקוות לבניין בית-המקדש, אך אפשר שהקשר נטוה גם בחוטים נוספים: יוליאנוס כנראה ביטל את "המס היהודי" המכביד והמשפיל שהטיל אספסיינוס על היהודים לאחר החורבן. ראה גינזבורג, המס היהודי, עמ' 290-291. גם צעד זה סייע בוודאי להתעניינות המחודשת בחורבן ובמסורות עליו. מקורות תלמודיים נוספים העוסקים באירועים אלו ראה אצל שוורץ, גאלוס ויוליאנוס, עמ' 30-36.
20. רש"י, ד"ה "עצמו": "כינור כלפי מעלה", כלומר טיטוס סבר שהדם שעל הסיף הוא דמו של האל, וסבר שהצליח להרוג אותו.
21. אבא חנין, או אבא חנן, היה תלמידו המובהק של ר' אליעזר בן הורקנוס. המדרש שבגיטין הוא היחידי המביא מסורת עצמאית מפיו של חכם זה. ראה היימן, תולדות, ב, עמ' 467.
22. כפי שהעיר אורבך, חז"ל, עמ' 78. דברים בגנות שתיקת האל בשעת החורבן (הראשון כביכול) מופיעים בוואריאציות נוספות במקורות הארץ-ישראליים, בירושלמי, ברכות פ"ז, יא ג, ובמקבילה שם, מגילה פ"ג, עד ג, מפי ר' פנחס, ובמדרש נוסף בדברים רבה, יט, עמ' 18, מפי ר' יהודה בר סימון. ר' פנחס ור' יהודה בר סימון הם אמוראים בני הדור הרביעי, אותו דור שבו פותחו בארץ-ישראל שתי הגרסות האמוראיות: "המתריסה" ו"המענישה". בשם ר' פנחס מובאות עוד שתי מסורות על החורבן, ומסתבר, כאמור, שחכמי הדור ההוא עסקו הרבה בחורבן, בין בתיאור ההתרחשויות עצמן, ובין בהרהורים קשים על משמעותו הדתית-הפילוסופית.
23. ר' פנחס בן עריכא או ערובא הוא תנא כמעט בלתי-ידוע, הנזכר רק פעם אחת נוספת, אף היא בבבלי, בכורות לח ב, שם מוסר ר' יוחנן משמו מסורת בענייני רפואה. נראה אפוא, שתנא זה חי בדור האחרון, והיה בקיא בענייני רפואה, ולפיכך נקשר שמו ב"עדות" על יתושו של טיטוס. אביי היה ידוע בהתעניינותו בבעלי חיים (היימן, תולדות, א, עמ' 82), ושמו בוודאי הוסיף "אמינות" וחשיבות למסופר.
24. ראה, למשל, בבלי, מגילה ג א ובמקבילות, וסיכום הנושא: "עקילס הגר", האנציקלופדיה העברית; היימן, תולדות, ערך "אונקלוס הגר".
25. היה גם ניסיון לקשור את האגדה עם נטייתם של כמה מבני משפחת הקיסר ליהדות. ראה: סמולוד, דומיטיאנוס והיהודים, עמ' 8; שטמברגר, ההשקפה על רומא, עמ' 357.
26. גרו, פולמוס, עמ' 164-168; יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 371, הערה 51. מדרשי ארץ-ישראל המאוחרים שבים ומצטטים את אגדת טיטוס על שתי גרסותיה: "המתריסה" (למשל, תנחומא, אחרי מות, ה, עמ' 61, וציטוט קטוע בדב"ר, עמ' 21-22); ו"המענישה" (למשל, שם, חקת, א, עמ' 99-100; במדבר רבה, יח, כב; אדר"נ נו"ב, פ"ז, עמ' 20-21).

1. ראה הערה 26 בפרק א. בפרק האחרון בסוגיית החורבנות, גיטין נו, ב – נח, א, מובאים סיפורים על גורלם הנורא של בני הארץ בכל הפורענויות, ונשזרים בו שוב סיפורים גם מהמלחמה הראשונה. ברם הסיפורים שם עוסקים כולם רק בתוצאות הקשות שלה, בעוד תיאור הסיבות והמהלכים של המלחמה עצמה מסתיים כאן.
2. גם המסורות הנוספות על החורבן, המופיעות במקומות אחרים בתלמוד הבבלי (ערכין יא ב – יב א; תענית כט א), אינן משנות את המצב הזה. הן מבוססות על הברייתא של ר' יוסי, על כוהני משמר יהוירב הנמצאים במקדש בזמן כיבושו, הנידונה כאן בהמשך, אבל אין בהן אף פרט בעל אופי היסטורי, ואין כל תוספת של ממש למסורות על פרשת החורבן, מלבד עצם העובדה שאמוראי בבל הכירו את הברייתא על החורבן, אך בחרו שלא לשלבה בדיון הארוך והמפורט שלהם עליו.
3. מלבד התיאורים בירושלמי ובתוספתא שיידונו כאן, יש עוד קבוצת מסורות כרונולוגיות הכוללות רשימת תאריכים, ימי צום, וכד', ובהן גם תאריכים הקשורים בחורבן, אך ללא תיאורים כלשהם. ראה: משנה, תענית ד ו; ספרי דברים, לא, עמ' 51; תוספתא, סוטה ו י–יא, צוקרמאנדל, עמ' 305–306 (והמקבילות בירושלמי, תעניות פ"ד, סח ג; בבלי, ראש השנה יח ב), ועוד.
4. מיליקובסקי, תאריך החורבן, עמ' 487–513, משווה את מקבילותיה של הברייתא הנידונה: בבלי, תענית כט א; סדר עולם רבה, ל, עמ' 147–149, ומגיע למסקנה שגרסת התוספתא משנית ומשובשת, עקב שינויים שהוכנסו בידי מנסח שלא הבחין בין שני השלבים השונים של הכיבוש: הבקעת העיר ושריפת המקדש. מכל מקום, המסורת המקורית, שנשתמרה בנוסח נכון יותר בסדר עולם, מבוססת על ההבחנה הזו. בעניין התאמת הברייתא לחורבן בית שני ראה, למשל: שמחוני בתרגומו, עמ' 504, בהערה; פרייס, ירושלים במצור, עמ' 170–171, ועמ' 210 ואילך; אלון, מחקרים, א, עמ' 212, הערה 27; שירר, היסטוריה, I, עמ' 506, הערה 115.
5. ראה הדיון הבבלי בערכין יב א בעניין זה, וכן: גייגר, המקרא ותרגומיו, עמ' 130–131; גולדשטיין, החשמונאים, עמ' 53–58.
6. ראה מקבילה בירושלמי, ברכות פ"ד, ז ב, והערות על שינויי נוסח אצל רטנר, אהבת ציון, ברכות, עמ' 93; שם, תענית, עמ' 102. הנוסח כאן הוא על-פי כתב-יד ליידן.
7. סמיכות שני האירועים האלו עולה גם מתיאורו של יוספוס במלח' ו, ב, א, 93; שם, ז, 149. ראה פרייס, ירושלים במצור, עמ' 167–168, והערה 18. "פרשת החזיר" מעוררת כמה וכמה בעיות; העדות התלמודית עצמה אינה אחידה: בירושלמי מובא הסיפור פעמיים, ובפעם הראשונה, המובאת לפני הקטע המצוטט, קורים הדברים "בימי מלכות יוחנן", ולא נזכר בה החזיר. יוספוס מספר סיפור דומה (קדמ' יד, 25–28), אבל ללא החזיר, בקשר למלחמת האחים החשמונאים אריסטובולוס השני והורקנוס השני בשנת 64 לפסה"נ. בהקשר

- למלחמת האחים החשמונאים, אבל בצירוף החזיר, מובא הסיפור בשלוש מקבילות בתלמוד הבבלי (מנחות סד ב; בבא קמא פב ב; סוטה מט ב). לאלו נוספת גם עדות נוצרית אחת של אמברוסיוס מדיולאנסיס, בן המאה הרביעית לסה"נ, המספר בפירוש לאוונגליון, 15 X, טור 1808, על ראש חזיר שזרקו הרומאים להיכל בעת כיבוש העיר. תרגום לעברית של דבריו ראה אצל אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 69, הערה 109. הצעות לפתרון הסתירות שבין המקורות ראה, למשל: אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 68–70; פרנקל, דרכי האגדה, א, עמ' 236–238; וילק, בית חשמונאי, עמ' 99–104. נראה שהאפשרות הסבירה ביותר היא להפריד, בעקבות גרסת הירושלמי, בין שני סיפורים שונים: האחד על ריב האחים החשמונאים, שבו לא נעשה שימוש בחזיר. והאחר – מסורת אגדית אמוראית על מלחמת החורבן, שאין לה בהכרח גרעין היסטורי, ובה מופיע החזיר. ונראה שהבבלי עירבב את שני הסיפורים ועשאם אחד. כך כבר הציע בעהר, דברי משלם, עמ' 52–53.
8. עפשטיין, מקדמוניות היהודים, עמ' לג; אפרון, מלחמת ברכוכבא, עמ' 69, הערה 106–107; הר, השלטון הרומי, עמ' 128, 129 הערה 99.
9. בער, ירושלים, עמ' 174.
10. ההערה על הגזרה משמים היא תוספת מאוחרת יותר, המבוססת על המסורת האמוראית, של ר' אחא כנראה, על הימצאותה של השכינה בכותל המערבי ועל שבועת הקב"ה שלא ייחרב לעולם. ראה מראי מקום ודיון לעיל, פרק ה, עמ' 115 הערה 17. והשווה למלח', ז, א, א, 1.
11. כוונתנו למסורות שיש בהן זיהוי ברור כלשהו למלחמת החורבן, וכן שיש בהן פרטים כלשהם, היסטוריים לכאורה. לא נדון כאן בקבוצה הגדולה של המסורות שאינן מזוהות בבירור עם החורבן השני, או שהתיאור שבהן הוא מטאפיזי בעיקרו. ראה, למשל: איכ"ר, פתיחתא כ, בובר, עמ' 15; רבינוביץ, גנזי מדרש, א טז, עמ' 137, ועוד הרבה. המאפיין את המסורות הללו היא תפיסת האל לא כמחריב ביתו, אלא כמשתתף בצער בניו. לצדן יש גם קבוצה גדולה של מסורות "האל המחריב", אלא שהן מתייחסות במפורש לחורבן הראשון והן מבוססות על השקפת נביאי החורבן המקראיים וירמיהו בראשם. מסורות אלה מופיעות גם בספרות האפוקליפטית, למשל: ברוך הסורי, ו, ד ואילך, עמ' שסט–שע, ועוד, וכן בספרות התלמודית, למשל: איכ"ר, א יג, בובר, עמ' 76, ועוד. וכבר עמדו החוקרים על כך שמסורות "האל המחריב" קודמות בהרבה למסורות "האל המשתתף". הראשונות גובשו מייד לאחר החורבן השני, והן מבטאות תפיסה של אלוהות טראנסצנדנטית שתכננה את החורבן במסגרת תכנית כלל-היסטורית, הכוללת בתוכה גם גאולה קרובה. לעומתן, מסורות "האל המשתתף" נוצרו עשרות או מאות שנים מאוחר יותר; הן מבטאות תפיסה של אל "אנושי", משתתף ומזדהה, וניכרת בהן השלמה עם החורבן ועם מצב הגלות, ובוודאי שהן צומחות גם מתוך הפולמוס עם הנצרות. החכמים הסתלקו מתפיסת העונש האלוהי היות שזו הפכה כלי-שרת בידי הנצרות, ויצרו התייחסות שונה לחורבן, אמנם פחות משכנעת מבחינה תיאולוגית, אך "רכה" ומנחמת יותר. וראה איילי, האל המצטער, עמ' 29–50, וביבליוגרפיה נוספת בעמ' 48, הערה 101.

12. הסדרים להעברת קורבנות נעשו בירושלים פעמים אחדות בשעות מצור. ראה: יוספוס, קדמ' יג, 242; שם יד, 477.
13. אם כי החכם מוסר אותה מפיו של ר' אחא, שכפי שכבר ראינו חלקו רב בפיתוח מסורות חורבן. על ר' יהודה בן סיגנא ראה: הימן, תולדות, ב, עמ' 566.
14. ראה לעיל, פרק ד, סעיף 1. מוטיב שליקת התבן ששולב לתוך המסורת מרמז על השפעתה של "המסורת המפורטת" על הנוסח שלפנינו. ייתכן שהשמטת עניין הפסקת התמיד נובעת גם מההתעלמות הכללית של המדרש מכל נושא הקורבנות. ראה על כך ש' כהן, החורבן, עמ' 24.
15. לשון נקייה ל"תרפיהם", כלומר ערוותם, על-פי פירוש הרד"ל.
16. בובר, עמ' 113, הערה קנא, מביא פירושים שונים ל"גליאסין", שהוא שיבוש של "גולגסין": רמחים (על-פי הערוך), כובע ברזל, או מנעלים מסומרים (על-פי הערוך השלם. כך פירש גם יסטרוב, מילון לתלמודים, עמ' 248), ומהמקבילה בדב"ר שנידונה בהמשך נראה שהפירוש האחרון עדיף. ראה גם יוספוס, מלח', ו, א, ח, 84, המספר על הסנדלים המסומרים של החיילים הכובשים את המקדש. מכל מקום, הכוונה היא שחרצו חריצים ברצפת המקדש, והנוסח הנכון הוא: "ועשו מסמר של גלגסין שלהן רושם בארץ".
17. הנוסח במהדורת בובר, עמ' 113–114, מועתק כאן מנוסח הדפוס, מאחר שהדף היה חסר בכתב-היד. ראה הערת בובר בעמ' 113, הערה קמט.
18. ראה לעיל, עמ' 75–76. גם טיטוס עצמו נזכר בדב"ר (ליברמן, דברים, עמ' 21–22), כמי שהתגרה בקב"ה בעומדו במקדש, אך ללא הפסוק הנ"ל מתהלים. בחלקה השני של המסורת בדב"ר נוסף אלמנט חדש – האכילה והשתייה באותו מעמד, אלמנט שלא מצאנו לו מקבילות או רמזים במקומות אחרים.
19. תיאור וציור סכמטי של המרגמה, ראה: שצמן, הצבא הרומי, עמ' 270; סלדריני, אדר"נ נו"ב, עמ' 66–67, הערה 5. אולי זה מקורה היווני של המילה "תיפא" הנזכרת בנו"א. ראה גם ההסבר של שכטר במהדורתו, וגרסה שונה בכתב-יד ששכטר מביאו בעמ' 165, ובערוך השלם, ערך "תף", עמ' 255. שאר המונחים הנזכרים בקטע – קשת של זירים, נסרים, מסובך, קלעים, פגושות – ברורים יותר. ראה הסבריו של קיסטר, אדר"נ, עמ' 233. מרגמת החצים לא שימשה לפריצת החומה, אלא לחיפוי ארטילרי לכוחות הקדמיים ולהרעשת העיר. את מלאכת פריצת החומה עשה בעיקר האיל המגנח. ראה שצמן, העימות הצבאי, עמ' 315–316. דומה כי הדגשת פעולתן של המרגמות האלו נובעת מהאפקט הפסיכולוגי החזק שהן הותירו בקרב האוכלוסייה היהודית. המרגמות הצליחו לשלח חצים ואבנים אל מעבר לחומות ירושלים ולפגוע באוכלוסייה הלוחמת ואף הבלתי-לוחמת שמעבר לחומה. היה זה חידוש טכנולוגי בלתי-מוכר ואולי גם בלתי-צפוי, ובוודאי זרעו המכונות האלו פחד ובהלה הרבה מעבר לפגיעתן הפיזית. במלח' ג, ז, ט, 166, מעיד יוספוס בעדות ראייה על האפקט שהיה למרגמות האלו ביודפת. וכן ראה: מלח' ה, ו, ב, 262; ושם, ג, 270, על המצור בירושלים.
20. פינקלשטיין, מבוא למסכתות, עמ' רג, מביא נוסח עדיף מהגניזה לקטע שלפנינו, ובו מופיעה תחת המילה "מכליב" (המשובשת בכתב-היד השונים ל"מכלי", "מריב", וכד'), המילה "מיכני", שמובנה במשנה ובמקומות נוספים – מכונה

- בעלת גלגל להרמת משאות כבדים. ראה יסטרוב, מילון לתלמודים, עמ' 741, ערך "מוכני". יוספוס משתמש באותה מלה ממש (mexane) במשמעות של מרגמת-חצים או מרגמת-אבנים. ראה, למשל, מלח' ג, ז, ט, 166, ועל פירושה ראה שצמן, הצבאות, עמ' 163-164, הערה 177. לפי נוסח זה ברור אפוא, שהכוונה למרגמה להטלת אבנים (באליסטה), או לאחת ממכונות המלחמה שהיה ביכולתן להטיל אבנים אל מעבר לחומה. ראה שצמן, שם, עמ' 269-270; קיסטר, אדר"נ, עמ' 81, 233.
21. התיאור באדר"נ קרוב קצת לעדות של אמברוסיוס מדיולאנסיס, שהזכרה בהערה 7 לעיל. ראה גם דעתו השונה של קיסטר, אדר"נ, עמ' 233, המייחס למסורת קדמות ואולי אף ערך היסטורי ממש. תיאור נוסף, מאוחר עוד יותר, ואף רחוק מהמציאות עוד יותר, המעלה את מוטיב החזיר, מצוי בתרגום שני לאסתר, א, ב, עמ' 179. ראה גם לוין, תרגום לחמש מגילות, עמ' 106-107. תרגום לעברית ודין ראה גינצבורג, אגדות היהודים, ו, עמ' 235, 236 הערה 29. על זמנו המאוחר של תרגום שני, ראה קומלוש, המקרא באור התרגום, עמ' 96-97.
22. ראה הדיון בפרק ה, עמ' 64 ואילך. הדס-לבל, ירושלים, עמ' 128-129, תיארה את יחסו של אדר"נ לאספסינוס כהערצה ממש. היא התעלמה מהתיאור הקשה של כיבוש העיר.
23. בשני הנוסחים מובא הפסוק: "פתח לבנון דלתיך" (זכריה יא, א) לפני הפסקה דנן. בנו"ב באה בנוסף גם המסורת של ר' חנינה סגן הכוהנים, על הדלתות הנפתחות מאליהן ששימשו אות מקדים לפורענות המתקרבת. ראה הדיון עליה בהערה 10 בפרק ה, עמ' 114. השיבוץ של המסורת הזו דווקא כאן, לאחר תיאור חורבן המקדש והקינה עליו, ולפני תיאור הכוהנים המתאבדים, שיידון להלן, מעורר תשומת-לב, משום שכך נוהג גם יוספוס. בהגיעו לתיאור שרפת המקדש (מלח' ו, ד, ו-ז, 254-264) עושה יוספוס אתגחתא ונושא קינה קצרה על המקדש העולה באש (שם, ח, 265-270). בהמשך מסופר על מותם ועל התאבדותם של כוהנים רבים (שם, ה, א, 280; ב, 284). מייד אחר-כך שוב חורג יוספוס מתיאור מהלך האירועים כסדרו, והוא מפרט את האותות שבישרו מראש על קצו הקרב של המקדש (שם, ג, 289 ואילך), וביניהם גם השערים הנפתחים מאליהם. למסופר באדר"נ ולדברי יוספוס אין בהכרח קשר, אבל יש ביניהם הקבלה תוכנית. קשה שלא להתרשם שהיתה השפעה מסוימת, עקיפה או ישירה, של יוספוס על עורך המדרש המאוחר. ראה גם קיסטר, אדר"נ, עמ' 235.
24. על זמנם המקובל של שני החיבורים ראה במבואות עליהם במהדורת צ'רלטוורט, הספרים החיצוניים, I, עמ' 615 ואילך; II, עמ' 413 ואילך, וההפניות לספרות המחקר בהערות.
25. על התלות של הפסיקתא ושל ספר מעשי ירמיהו בברוך הסורי, ראה: ליכט, ספר מעשי ירמיהו, עמ' 68-69; גרי, חורבן המקדש, עמ' 215-226. על הקשר בין הפסיקתא לבין עזרא הרביעי, וכן על השפעות נוצריות שהסתננו לתוך המדרש, ראה לוי, פסיקתא רבתי, עמ' 281-285. המקבילות התלמודיות האחרות למסורת הנידונה מוכיחות שאין היא נמנית עם המסורות הזרות

- שאפשר שחדרו למדרש המאוחר. ורסיה מאוחרת עוד יותר של האגדה מובאת בתרגום שני לאסתר, א, ג, עמ' 179. ניתוח מפורט יותר של המקבילות הללו והצעה לסדר השתלשלותן זו מזו, ראה גודבלט, התאבדות בהיכל, עמ' 15–19.
26. אפרון, מלחמת בר-כוכבא, עמ' 100, והערה 247, סבור שהעתקת זירת ההתרחשות ההיסטורית של הסיפור מהחורבן הראשון לשני נוגדת את "המסורת התלמודית העיקרית, המוקיעה את פשעי הכהונה הגבוהה ואת הסתאבותה בשלהי הבית השני", ואילו המסורת דנן "מקלסת את הצמרת הכוהנית בסצינה פאתטית". ואולם אין במסורת הנ"ל קילוס לאותם כוהנים; להיפך, האגדה מתארת את הרגע שבו מכירה הצמרת הכוהנית בכישלונה ומודה בו (וראה על כך גם הערה 29 להלן). ובנוסף – נראה שהמסורת הקדומה, כפי שהיא בברוך הסורי ובפסיקתא, ייחסה את מסירות הנפש ואת ההתאבדות לכוהנים הזוטרים בלבד. בפסיקתא, הכוהן הגדול אמנם חוזר בתשובה בדבריו, אך אינו מוסר את נפשו מרצונו, אלא נרצח בידי הרומאים. גרסת אדר"נ, "כהנים גדולים" או "בני כהנים גדולים", נראית כשיבוש מאוחר, ואיננה עקיבה. ראה קיסטר, אדר"נ, עמ' 235.
27. ראה: יוספוס, מלח' ו, ה, א, 280; שם, ב, 284; קסיוס דיו, היסטוריה רומית, סו, 6, 3 (= שטרן, סופרים, II, עמ' 375). סקירה מפורטת וניתוח הרקע האידיאולוגי של מעשי התאבדות במרד הגדול, ראה: שטרן, התאבדות, עמ' 383 ואילך; גודבלט, התאבדות בהיכל, עמ' 10 ואילך.
28. שטרן, שם, סבור שהקנאים הירושלמים, שבראשם עמדו כוהנים, היו צאצאיו הרוחניים של צדוק הפרושי, ממייסדי "הפילוסופיה הרביעית", ומניח קשר אידיאולוגי בין כל ההתאבדויות שיוספוס מספר עליהן במהלך המרד, לבין המפורסמת מכולן – ההתאבדות במצדה. על מרכזיותו של הרעיון באידיאולוגיה של התנועה הקנאית, ראה הנגל, הקנאים, עמ' 268–277. גודבלט, שם, מוסיף ומביא רמזים ממקורות שונים לקיומה של אידיאולוגיה כוהנית, לפיה על הכוהנים המשרתים בבית-המקדש למות כשזה נופל לידי כובש זר. על עקבותיו האפשריים של רעיון זה במדרש, ראה גם לעיל, בפרק ו, עמ' 75, ובמאמרים הנזכרים שם, בהערה 3.
29. "צנזורה פנימית" היא גם הסבר אפשרי לכך שרושמן של ההתאבדויות בגמלא, יודפת, ומצדה נמחק אף הוא מן הספרות התלמודית. אפשר שהשמטת הסיפא על ההתאבדות בנו"א של אדר"נ אף היא נובעת מאותה התנגדות. הסבר אפשרי נוסף ליחסם של החכמים לתופעת הכוהנים המתאבדים, ראה אצל פלוסר, הרוגי מצדה, עמ' 116–142. לדעתו, מתאבדי מצדה נתפסו בעיני החכמים כחוטאים שכיפרו על פשעיהם בהודאתם בהם ובהתאבדותם. ההודאה בחטא או בכישלון ("...שלא היינו אפטרופסין נאמנים..."), לפני מעשה ההתאבדות, מופיעה גם במסורות על הכוהנים הקופצים לאש. אפשר אפוא, שגם המסורות שנידונו לעיל מבטאות יחס אמביוולנטי של החכמים כלפי הכוהנים – חוטאים בחייהם, אך חסידים במותם. אפשר שיש בהצעה זו גם משום תשובה נוספת לטענת אפרון (בהערה 26 לעיל). דברים מרחיקי לכת על תפיסת ההתאבדות כהענשה עצמית על חטאים, המובילה למחילה וכפרה, ועל היותה קורבן-כפרה אנושי המוקרב עם חורבן המקדש והמזבח והפסקת הקרבת הקורבנות מן החי, כתבו

לאחרונה יובל, היסטוריה ללא חרון, עמ' 387, וגודבלט, התאבדות בהיכל, עמ' 24-27.

30. בין שני הנוסחים הסתמנה בקטעים אלו עדיפות מסוימת לנו"ב דווקא. בו נמצאים המונחים "קלעים", "פגזות", "מוכני", "בני כהנים גדולים", "אפוטרופסין" (בשיבוש), שהם כולם מדויקים יותר או אותנטיים יותר מהמונחים המקבילים בנו"א; ובעיקר – רק בנו"ב נמצא סיומה המשמעותי של המסורת, לפיו קפצו הכוהנים לאש. גם מבחינה זו שונה אפוא קטע הסיום של המסורת באדר"נ, לאחר שבשאר הקטעים נו"א נמצא עדיף בדרך-כלל.
31. על חלקם של שני החכמים האלה בפיתוח המסורות על "האל המצטער", ראה איילי, האל המצטער, עמ' 42-45. (וביבליוגרפיה נוספת על הנושא בכללו בעמ' 48, הערה 101).

סיכום:

1. ראה, למשל: ספרי דברים, קה, עמ' 165; משנה, כתובות ב ט, ובמקבילות; תוספתא, יומא א ו, עמ' 222, ובמקבילות, והדיונים הרבים על המסורות הללו בספרות המחקר העוסקת במרד.
2. ראה על כך: בראון, שלהי העת העתיקה, עמ' 102-103; סמית, מפה אינה טריטוריה, עמ' 186-189.
3. על הפיכתו של מעמד החכמים לעלית מנהיגה במאות אלו, ראה לוי, מעמד החכמים, לאורך הספר כולו, ובעיקר בסיכום, עמ' 130-132.
4. על המתרחש בין שני המרכזים לאורך תקופת התלמוד ומתן בכורה למנהיגות הארץ-ישראלית, לפחות למראית-עין, ראה גפני, יהודי בבל, עמ' 98 ואילך, 119 ואילך, והביבליוגרפיה בהערות שם.
5. המסורת האחת, ביבמות, טז ב, עוסקת בקשתי תדמור שסייעו לרומאים במלחמה. המסורת האחרת, ביומא יח א ובמקבילה ביבמות סא א, מספרת על קניית תפקיד הכוהן הגדול בכסף בידי מרתא בת בייתוס שנים אחדות לפני פרוץ המרד. על שתי המסורות הללו, וכן על קשר בינן לבין מסורות שגם יוספוס השתמש בהן, ראה טרן, יוספוס, עמ' 151 ואילך. על רב יוסף, ראה אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 291-293.
6. ראה אורבך, חז"ל, עמ' 44.
7. כך כבר הציע בכר, אגדות האמוראים, ג/1, עמ' 105, בדיונו על ר' אחא.
8. ישנן עוד שתי מסורות של ר' יוסי ובנו ר' אלעזר הקשורות בעקיפין לחורבן: האחת במשנה, כלים ז יג, על בן בטיח, מי שאחראי לשריפת המחסנים בגרסת איכ"ר; והאחרת, בתוספתא, כיפורים ב טז, עמ' 239, ובמקבילות רבות, על ר' אלעזר בר' יוסי שהלך לראות את כלי המקדש בעת שהותו ברומא. מסורת זו שולבה, כאמור, גם ב"גרסה המענישה" של אגדת טיטוס. על ר' יוסי ובנו, ראה: בכר, אגדות התנאים, ב/1, עמ' 102 ואילך; ב/2, עמ' 99-102, וכן השערותיו של ביכלר, הכוהנים ועבודתם, עמ' 35 ואילך, שר' יוסי, שישב בציפורי, שמע עדויות מפי זקנים ירושלמים שהיו עדי ראייה לחורבן.

9. מסורות של ר' יוחנן עצמו ראה, למשל, בירושלמי, תעניות פ"ד, סט ב, ובמקבילות; דב"ר, עקב, עמ' 81-82. מסורות רבות על החורבן מסרו תלמידיו, ונזכיר את מקצתן: ר' לוי, מלבד המסורות משמו בסוגיה בתעניות, מביא מסורת נוספת בפדר"כ, אנכי, עמ' 302-303. ריש לקיש מוסר מסורות על החורבן בפדר"כ, ותאמר ציון, עמ' 286, ועוד. ר' אלעזר בן פדת, באיכ"ר, פתיחתא כג, בובר, עמ' 22, ועוד. ר' הושעיה ותלמידו ר' פנחס, בירושלמי, מגילה פ"ג, עג ד. ר' אבא בר כהנא, באיכ"ר, ד ז. ר' שמואל בר נחמן, באיכ"ר, ב ז, ועוד. על ר' יוחנן ראה קימלמן, ר' יוחנן מטבריה. בעמ' 3-10 סוקר קימלמן את העדויות ואת ההצעות השונות לתיארוך שנות חייו של ר' יוחנן, ומניח לבסוף שחי בשנים 200-297.
10. שמו של ר' יוחנן אמנם חוזר בהמשך המסורת, בקטע העוסק בחורבן "טור מלכא", אבל בכל תיאורי מלחמת החורבן שוב אין הוא נזכר. משום כך נראה לנו, שהשערת ווייס, על היצירה, עמ' 261-263, שר' יוחנן הוא מעצבה הראשון של המסורת הבבלית המפורטת כולה, כולל פרשת נירון, סיפורי הרעב, יציאת ריב"ז ופרשת טיטוס, איננה מבוססת.
11. על ממלכת תדמור והאירועים הדרמטיים עד נפילתה בשנת 273 ראה: אלוך, תולדות, ב, עמ' 168-178; אבי"ונה, בימי רומא וביזנטיון, עמ' 108-109; ריצ'מונד, פלמירה.
12. ראה דברי ר' יוחנן על תדמור, בירושלמי, תעניות פ"ד, סט ב: "א"ר יוחנן: אשרי מי שהוא רואה במפלתה של תדמור, שהיא היתה שותפת בחרבן הבית הראשון ובחרבן הבית השני..." ראה גם הערה 5 לעיל. על המקורות התלמודיים המזכירים את ממלכת תדמור, ראה אופנהיימר, בבל היהודית, עמ' 442-445, ושם גם בבליוגרפיה נוספת.

נספחים

נספח א:

טבלת הנושאים המופיעים במסורות החורבן המפורטות

איכ"ר, א ה (= בוכר, עמ' 65-69); בבלי, גיטין נה ב - נו א; אדר"נ, נו"א, פ"ד, עמ' 22-24; אדר"נ, נו"ב, פ"ו-פ"ז, עמ' 19-22; ירושלמי, תעניות פ"ד, סח ג - סט ג:

הנושא	איכ"ר	בבלי	אדר"נ א	אדר"נ ב	ירושלמי
בר קמצא		*			
גירון		*			
הטלת המצור	*	*	*	**	
שריפת המחסנים	*	*			
הרעב	*	*		*	
יציאת ריב"ז	*	*	*	*	
ר' צדוק	*	*			
כיבוש העיר	*		*	*	*
טיטוס		*		*	
החזיר			*	*	*
שריפת המקדש			*	*	*

נספח ב: מסורות החורבן המפורטות - הטקסטים

I. בבלי, גיטין נה ב - נז א (על פי כתביד מינכן)

לפתק א: קמצא ובר קמצא

אמר רבי יוחנן: מאי דכתיב "אשרי אדם מפחד תמיד, ומקשה ליבו יפול ברעה" (משלי כח, יד) - אקמצא ובר קמצא חרוב ירושלים, אתרנגולא ותרנגולתא חרוב טור מלכא, אשקא דריספק חרוב ביתר. אקמצא ובר קמצא חרוב ירושלים - דההוא גברא, דרחמיה קמצא ובעל דבביה בר קמצא, עבד סעודתא. אמר לשמעיה: זיל אייתי לי קמצא. אזל אייתי ליה בר קמצא. אתא אשכחיה דהוה יתיב. אמר ליה: מכדי ההוא גברא בעל דבבא דההוא גברא הוא, מאי בעית הכא? אמר ליה: הואיל ואתאי, שבקן ויהיבנא לך דמי דאכילנא ושתינא. אמר ליה לא. יהיבנא לך דמי פלגא דסעודתיך. אמר ליה לא. יהיבנא לך דמי כולה סעודתיך. אמר ליה לא, נקטיה בידיה ואפקיה. אמר: הואיל ויתביה רבנן ולא מחו ביה, איזיל איכול בהו קורצא בי מלכא. אזל אמר ליה לקיסר: מרדו בך יהודאי. א"ל: מי יימר? א"ל: שדר להו קרבנא, חזית אי מקרבי ליה. אזל שדר בידיה עגלא תלתא. בהדי דקאתי שדא ביה מומא בניב שפתים, ואמרי ליה בדוקין שבעין, דוכתא דלדידן מומא ולדידהו לאו מומא הוא. סבור רבנן לקרוביה משום שלום מלכות. אמר להו רבי זכריה בן אבקולס: יאמרו "בעלי מומין קריבין לגבי מזבח". סבור למיקטליה, דלא ליזיל ולימא. אמר להו רבי זכריה: יאמרו "מטיל מום בקדשים יהרג". אמר רבי יוחנן: ענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו!

[תרגום: על קמצא ובר קמצא חרבה ירושלים, על תרנגול ותרנגולת חרב הר המלך על שוק של מרכבה חרבה ביתר. על קמצא ובר קמצא חרבה ירושלים - שאותו אדם, שאוהבו קמצא ושונאו בר קמצא, עשה סעודה. אמר (בעל הבית) לשמשו: לך והבא לי קמצא. הלך והביא לו את בר קמצא. בא (בעל הבית) ומצאו כשהוא יושב. אמר לו: הרי אדם זה (= אתה) שונא של אותו אדם (= שלי) הוא, מה אתה רוצה כאן? אמר לו (בר קמצא): הואיל ובאתי הנח לי ואתן לך דמי האכילה והשתיה שלי. אמר לו: לא! אתן לך דמי חצי סעודתך! אמר לו: לא! אתן לך דמי כל סעודתך! אמר לו: לא! תפסו בידו והוציאו. אמר (בר קמצא): הואיל וישבו חכמים ולא מיחו בו, אלך ואלשין עליהם לפני המלך. הלך ואמר לקיסר: מרדו בך היהודים. א"ל: מי

יאמר? א"ל: שלח להם קורבן ותראה אם יקריבוהו. הלך ושלח בידו עגל משולש. בהליכתו הטיל בו (בר קמצא) מום בניב שפתיים, ויש אומרים בדוקין שבעין, מקום שלנו הוא מום ולהם אינו מום. סברו חכמים להקריבו משום שלום-מלכות. אמר להם רבי זכריה בן אבקולס: יאמרו, בעלי מומין קריבין לגבי מזבח. סברו להרגו, שלא ילך ויספר. אמר להם רבי זכריה...]

לפתק ב: ניחן קיסר

שדר עלוייהו לנירון קיסר. כי אתי שדא גירא למזרח – אתא ונפל בירושלים. לארבע רוחות השמים – אתא נפל בירושלים. אמר ליה לינוקא: פסוק לי פסוקיך. אמר ליה: "ונתתי את נקמתי באדום ביד עמי ישראל" וגו' [יחזקאל כה, יד]. וההוא ינוק' הוה מגמגם בין באדום ובין באדם. אמר: קודשא בריך הוא בעי לחרובי ביתיה, ובעי לכפורי ידיה בההוא גברא! ערק ואזל איגייר, ונפק מיניה ר' מאיר.

[תרגום: שלח עליהם את נירון קיסר. כשבא ירה חץ למזרח – בא ונפל בירושלים. לארבע רוחות השמים – בא ונפל בירושלים. אמר לו לתינוק: פסוק לי פסוקיך. אמר לו (התינוק): "ונתתי את נקמתי באדום ביד עמי ישראל" וגו' (יחזקאל כה, יד). ואותו תינוק היה מגמגם בין "באדום" ובין "באדם". אמר: הקב"ה רוצה להחריב ביתו, ורוצה לקנח ידיו בגבר ההוא! ברח והלך והתגייר, ויצא ממנו ר' מאיר.]

לפתק ג: הטלת המצור על יחשלים ומחסני המזון

שדריה עילויהו לאספסיינוס קיסר. אתא. צר עלה תלת שני. הוו בה הנהו תלתא עתירי: נקדימון בן גוריון ובן כלבא שבוע ובן ציצית הכסת. נקדימון בן גוריון – שנקדה לו חמה בעבורו; בן כלבא שבוע – שכל הנכנס לביתו כשהוא רעב ככלב יוצא כשהוא שבע; בן ציצית הכסת – שהיתה ציצתו נגדרת על גבי כסתות. איכא דאמרי – שהיתה כסתו מוטלת בין גדולי רומי. חד אמר להו: אנא זיינא להו בחיטי ושערי, וחד אמר להו: בדחמרא ובדמלחא ומשחא. וחד אמר להו: בדציבי. ושבחו רבנן לדציבי, דרב חסדא כל אקלידי הוה מסר לשמעיה, בר מדציבי, דאמר רב חסדא: אכלבא דחיטי בעי שיתין אכלבא דציבי. הוה להו למיזן עשרים וחד שתא.

[תרגום: שלח עליהם את אספסיינוס קיסר. בא. צר עליה שלוש שנים. היו בה שלושת העשירים ההם... אחד אמר להם: אני אפרנס להם בחיטים ושעורים; ואחד אמר להם: ביין ובמלח ושמן; ואחד אמר להם: בעצים.]

ושבחו חכמים את (בעל) העצים, שרב חסדא כל מפתחותיו היה מוסר לשמשו, מלבד (זה) של העצים, שאמר רב חסדא: אוצר של חיטים צורך שישים אוצרות של עצים. היה להם לזון (את בני העיר) עשרים ואחת שנה.]

לפתק ד: שריפת האסמים והרעב

הוו בהו הנהו בריוני. אמרו להו רבנן: ניפוק ונעביד שלמא בהדיהו. לא שבקינהו, אמרו להו: ניפוק ונעביד קרבא בהדיהו. אמרו להו רבנן: לא מסתייעא מילתא. קמו קלנהו להנהו אמברי דחיטי ושערי, והוה כפנא. מרתא בת בייתוס עתירתא דירושלים הויא. שדרתה לשלוחה ואמרה ליה: זיל אייתי לי סמידא. אדאזל איזדבן. אתא, אמר לה: סמידא ליכא, חיותא איכא. אמרה ליה: זיל אייתי לי. אדאזל איזדבן. אתא ואמר לה: חיותא ליכא, גושקרא איכא. א"ל: זיל אייתי לי. אדאזל איזדבן. אתא ואמר לה: גושקרא ליכא, קימחא דשערי איכא. אמרה ליה זיל אייתי לי. אדאזל איזדבן. הוה שליפא מסאנא. אמרה:

איפוק ואחזי אי משכחנא מידי למיכל. איתיב לה פרתא בכרעא, ומתה. קרי עלה רבן יוחנן בן זכאי: "הרכה בך והענוגה אשר לא נסתה כף רגלה הצג על הארץ מהתענג ומרך..." (דברים כח, נו). איכא דאמרי: גרוגרת דר' צדוק אכלה, ואיתניסא ומתה. (דר' צדוק יתב ארבעין שנין בתעניתא דלא ליחרב ירושלים. כי הוה אכיל מידי הוה מתחזי מאבראי, וכי הוה בריא מייתו ליה גרוגרות. מייץ מייהו ושדי להו). כי הוה קא ניחא נפשה אפיקתה לכל דהבא וכספא, שדיתיה בשוקא, אמרה: האי למאי מיבעי לי? והיינו דכתיב: "כספם בחוצות ישליכו וזהבם לנדה יהיה, כספם וזהבם לא יוכל להצילם ביום עברת ה', נפשם לא ישבעו ומעיהם לא ימלאו כי מכשול עונם היה (יחזקאל ז, יט).

[תרגום: היו בהם הבריונים ההם. אמרו להם חכמים: נצא ונעשה שלום עמהם. לא נתגום; אמרו להם: נצא ונלחם בהם. אמרו להם החכמים: לא יסתייע הדבר. קמו, שרפו לאוצרות החיטים והשעורים, והיה רעב. מרתא בת בייתוס העשירה בירושלים היתה. שיגרה את שליחה ואמרה לו: לך הבא לי סולת. עד שהלך נמכרה. בא, אמר לה: סולת אין, קמח לבן יש. אמרה לו: לך הבא לי. עד שהלך נמכר. בא ואמר לה: קמח לבן אין, קמח שחור יש. אמרה לו: לך הבא לי. עד שהלך נמכר. בא ואמר לה: קמח שחור אין, קמח שעורים יש. אמרה לו לך הבא לי. עד שהלך נמכר. חלצה נעלה; אמרה: אצא ואראה, אם אמצא דבר-מה למאכל. נתיישבה (= דבקה) לה צואה ברגלה, ומתה. קרא עליה ריב"ז: "הרכה בך והענוגה אשר לא נסתה כף רגלה הצג על הארץ

מהתענג ומרך... (דברים כח, נו). יש אומרים: גרוגרת של ר' צדוק אכלה, ונאנסה ומתה. (שר' צדוק ישב ארבעים שנה בתענית, שלא תיחרב ירושלים. כשהיה אוכל דבר-מה היה (המזון) נראה מבחוץ. וכשהבריא הביאו לו תאנים יבשות. מצץ נחליהן והשליכן.) כשנחה נפשה הוציאה כל זהבה וכספה, השליכתם בשוק, (ו) אמרה: אלו למה לי! וזהו שכתוב: "כספם בחוצות ישליכו וזהבם לנדה יהיה, כספם וזהבם לא יוכל להצילם ביום עברת ה', נפשם לא ישבעו ומעיהם לא ימלאו כי מכשול עונם היה" (יחזקאל ז, יט).

לפוק ה: יציאתו של רב"ז מיחשלים

(בסוגריים מרובעים: תוספות מנוסח הדפוס ומכתבי-יד נוספים)

אבא סקרא ריש בריוני דירושלים בר אחתיה דרבן יוחנן בן זכאי הוה. שלח ליה: תא בצינעא לגבאי. אתא. א"ל: עד אימת עבדיתו הכי וקטליתו ליה לעלמא בכפנא?! א"ל: מאי איעביד, דאי אמינא להו מידי קטלו לי. א"ל: חזי לי תקנתא לדידי איפוק, אפשר דהוי הצלה פורתא. א"ל: נקוט נפשך בקצירי וליתי כולי עלמא ולישיילו בך ולימרו דנח נפשיה, ומייתי מידי סריא ואנח גבך, וליעסקו בך תלמידך, דאינהו ידעי דחייא קליל ממיתא. עביד הכי. נכנס בו רבי אליעזר מצד אחד ורבי יהושע מצד אחד. כי מטו לפיתחא בעו למדקריה, אמר להו: יאמרו 'רבן דקרו'! בעו למדחפיה, אמר להו: יאמרו 'רבן דחפו'! פתחו ליה בבא.

כי מטא להתם אמר: שלמא עלך מלכא, שלמא עלך מלכא! א"ל: מיחייבת תרי קטלא, חדא דלאו מלכא אנא וקא קרית לי מלכא, ועוד: אי מלכא אנא, עד האידנא אמאי לא אתית לגבאי? א"ל: דקאמרת 'לאו מלכא אנא' – סברא מלכא את, אי לאו מלכא את לא מימסרא ירושלים בידך, דכתיב "והלבנון באדיר יפול" (ישעיהו י, לד), ואין אדיר אלא מלך, דכתיב "והיה אדירו ממנו ומושלו מקרבו יצא" (ירמיהו ל, כא), ואין לבנון אלא בית-המקדש, שנאמר "ההר הטוב הזה והלבנון" (דברים ג, כה). ודקאמרת 'אי מלכא אנא אמאי לא אתית לגבאי' – בריוני דאית בן לא שבקינן. אמר ליה: אילו חבית של דבש ודרקון כרוך עליה, לא היו שוברים את החבית בשביל דרקון? [אישתיק.] קרי עליה רב יוסף ואיתימא רבי עקיבא: "משיב חכמים אחור ודעתם יסכל" (ישעיהו מד, כה), איבעי ליה למימר 'שקלינן צבתא ושקלינן ליה לדרקון וקטלינן ליה, וחביתא שבקינן לה'.

אדהכי אתי פריסתקא [עליה מרומי], אמר ליה: קום, דמית קיסר ואימנו חשיבי דרומי לאותיבך ברישא. הוה סיים מסאני חד, בעא למסימא

לאחרינא – לא עייל, בעא למשלפא לאידך – לא נפק. אמר ליה: לא תצטער, [שמועה טובה אתיא לך], דכתיב: "ושמועה טובה תדשן עצם" (משלי טו, ל). אלא מאי תקנתיה? ליתי איניש דלא מיתבא דעתך מיני וליחלוף קמך, דכתיב: "...ורוח נכאה תיבש גרם" (שם יז, כב). עבד הכי, עייל. אמר ליה: ומאחר דחכמיתו כולי האי, [עד האידנא] אמאי לא אתיתו לגבאי? אמר ליה: ולא אמרי לך?! אנא נמי אמרי לך.

אמר ליה: מיזל אזילנא ואינש אחרינא משדרנא, אלא בעי מינאי מילתא ואתן לך. אמר ליה: תן לי יבנה וחכמיה, ושושילתא דרבן גמליאל, ואסוותא דמסיין ליה לרבי צדוק. קרי עליה רב יוסף ואיתימא רבי עקיבא: "משיב חכמים אחור ודעתם יסכל" (ישעיהו מד, כה), איבעי ליה למימר שבקינהו האי זימנא. והוא סבר דלמא כולי האי לא יהבו עביד והצלה פורתא נמי לא הויא.

אסוותא דמסיין ליה לרבי צדוק מאי היא? יומא קמא אשקיה מיא דפארי, למחר מיא דסיפוסקא, למחר מיא דקימחא, עד דרווח מיעיה פורתא פורתא. [תרגום: אבא סקרא ראש הבריונים של ירושלים בן אחותו של ריב"ז היה. שלח לו (ריב"ז): בוא בחשאי אלי. בא, אמר לו: עד מתי אתם עושים כך, והורגים את העולם ברעב! א"ל (אבא סקרא): מה אעשה, שאם אומר להם דבר יהרגוני. א"ל: ראה לי תקנה שאני אצא, אפשר שתהא הצלה מעטה. א"ל: עשה עצמך חולה, ויבואו הכל וישאלו בך, ויאמרו שמתת, והבא דבר מסריח והנח לידך, ויעסקו בך תלמידך, שהם יודעים שהחי קל מהמת. עשה (ריב"ז) כך. נכנס בו רבי אליעזר מצד אחד ורבי יהושע מצד אחד. כשהגיעו לפתח (העיר) רצו (השומרים) לדוקרו; אמר להם: יאמרו: 'רבן דקרו'! רצו לדוחפו; אמר להם: יאמרו: 'רבן דחפו'! פתחו לו את השער.

כשהגיע לשם אמר (ריב"ז): שלום עליך המלך, שלום עליך המלך! אמר לו (אספסינוס): התחייבת שתי מיתות: אחת, שאין אני מלך ואתה קורא לי מלך, ועוד: אם מלך אני, עד עכשיו מדוע לא באת אלי? אמר לו: מה שאמרת, 'אין אני מלך' – ודאי מלך אתה, אם לא מלך אתה לא נמסרת ירושלים בידך, שנאמר: "והלבנון באדיר יפול" (ישעיהו י, לד), ואין אדיר אלא מלך, שכתוב "והיה אדירו ממנו ומושלו מקרבו יצא" (ירמיהו ל, כא), ואין לבנון אלא בית המקדש, שנאמר "ההר הטוב הזה והלבנון" (דברים ג, כה). ושאמרת 'אם מלך אני מדוע לא באת אלי' – בריונים שיש בנו לא הניחו לנו. אמר לו: אילו חבית של דבש ודרקון כרוך עליה, לא היו שוברים את החבית בשביל דרקון? שתק. קרא עליו רב יוסף, ויש אומרים ר' עקיבא: "משיב חכמים אחור ודעתם יסכל" (ישעיהו מד, כה), היה צריך לומר לו: 'לוקחים צבת ונוטלים את הדרקון והורגים אותו, ומניחים את החבית'.

בינתיים בא אליו שליח מרומי, אמר לו: קום, שמת קיסר וקבעו חשובי רומי להושיבך בראש. היה (אספסיינוס) נעול נעל אחת, רצה לנעול את האחרת – לא נכנסה, רצה לחלוץ את האחרת – לא יצאה. אמר לו (ריב"ז): אל תצטער, שמועה טובה באה לך, שכתוב: "ושמועה טובה תדשן עצם" (משלי טו, ל). אלא מה תקנתו? שיבוא אדם שלא נוחה דעתך ממנו ויעבור לפניך, שכתוב: "...ורוח נכאה תיבש גרם" (שם יז, כב). עשה כך, נכנסה (הרגל). אמר לו (אספסיינוס): ומאחר שאתם חכמים כל-כך, עד עכשיו מדוע לא באתם אלי? אמר לו: ולא אמרתי לך? אף אני אמרתי לך. אמר לו (אספסיינוס): הולך אני ואשלח אדם אחר, אלא בקש ממני דבר ואתן לך. אמר לו: תן לי יבנה וחכמיה, ושושלת של רבן גמליאל, ורופאים שירפאו את ר' צדוק. קרא עליו רב יוסף ויש אומרים ר' עקיבא: "משיב חכמים אחר ודעתם יסכל" (ישעיהו מד, כה), היה צריך לומר לו שיניח להם בפעם הזאת. והוא סבר שמא כל זאת לא יעשה, ואף הצלה מעטה לא תהיה. רופאים שירפאו את ר' צדוק מהו? יום ראשון השקוהו מי-סובין, למחרת (השקוהו) מי-קיבר, למחרת מי-קמח, עד שרווחו מעיו מעט מעט.

לפתק ו: טיטוס הרשע

אזל, שדריה (= הלך אספסיינוס, שלח) לטיטוס הרשע, ואמר: "אי אלהימו צור חסיו בו" (דברים לב, לז) – זה טיטוס הרשע, שחירף וגידף כלפי מעלה. מה עשה? תפס זונה בידו ונכנס לבית קדשי הקדשים, והציע ספר תורה ועבר עליו עבירה, וגירר את הפרכות, ונעשה נס והיה דם מבצבץ ויוצא. וכסבור הרג את עצמו,¹ שנאמר: "שאגו צורריך בקרב מועדיך, שמו אותותם אותות" (תהלים עד, ד). אבא חנין אומר: "מי כמוך חסין יה" (שם פט, ט) – מי כמוך חסין וקשה, שאתה שומע ניאוצו וגידופו של אותו רשע, ושותק. דבי רבי ישמעאל תנא: "מי כמוכה באלים" (שמות טו, יא) – מי כמוך באלמים.

מה עשה? נטל את הפרכות ועשאן כמן גרגותני, והביא כל הכלים שבמקדש והניחן בהן, והושיבן בספינה לילך ולהשתבח בעירו, שנאמר: "ובכן ראיתי רשעים קבורים ובאו, וממקום קדוש יהלכו, וישתכחו בעיר אשר כן עשו" (קהלת ח, י) – אל תיקרי "וישתכחו" אלא "וישתכחו", אל תיקרי "קבורים" אל' "קבוצים", ואיכא דאמרי קבורים ממש דאפילו מילי דמטמרן איגלייא להון (= ויש שאומרים קבורים ממש, שאפילו דברי סתר נגלו להם). עמד עליו נחשול שבים לטבעו. אמר: כמדומה אני שאלהיהם של אלו אין גבורתו אלא במים: בא פרעה וטבעו במים, בא סיסרא וטבעו

במים, אף הוא עומד עליו לטובעי, אם גבור הוא – יעלה ליבשה ויעשה עמי מלחמה. יצתה בת-קול ואמרה לו: רשע בן רשע, בן בנו של עשו הרשע! בריה קלה יש לי בעולמי, ויתוש שמה, דמעלנא אית לה ומפקנא לית לה (= שמבוא יש לה ומוצא אין לה). עלה ליבשה ותעשה עמך מלחמה! עלה ליבשה. בא יתוש ונכנס בחוטמו, ונקר במוחו שבע שנים. יומא חד הוה קא חליף אבבא דבי נפחא. שמע קל ארזפתא, אישתיק. אמר: איכא תקנתא! הכי מכאן ואילך מייתי ומחו קמיה. לנכרי לו יהיב ליה ארבע זוזי, לישראל אמר ליה: מיסתיך דקא חזית בסנאך (= יום אחד חלף על פתחה של חנות הנפח. שמע (היתוש) קול פטיש, השתתק. אמר (טיטוס): יש תקנה! מכאן ואילך הביאו לו (נפח) והכה לפניו. לנכרי נתן ארבעה זוזים, לישראל אמר: דיך שכך ראית את שונאך). מכאן ואילך כיון דדש – דש.² תניא, אמר ר' פנחס בן עריכא: אני הייתי בין גדולי רומי, וכשמת פצעו את מוחו, ומצאו בו כציפור דרור, משקל שני סלעים. במתניתא תנא: כגוזל בן יונה משקל שני ליטרין. אמר אביי: נקטינן: פיו של נחושת וציפורניו של ברזל. כי הוה קא נקר', אמר להו: כי מיית קליוה לההוא גברא, ובדרוה לקיטמיה אשב ימי, דלא לשכחיה אלהא דיהודאי, ולוקמיה בדינא (= כשהיה מנקר, אמר להם (טיטוס): כשימות שירפו אותו האיש, ופזרו אפרו על שבעה ימים, שלא ימצאו אלוהי היהודים ויעמידנו לדין). אונקלוס בר קלוניקוס בר אחתיה דטיטוס הוה. בעי לאיגיורי. אזל, אסקיה לטיטוס בנגידא. אמר ליה: מאן חשיב בההיא עלמא? אמר ליה: ישראל. מהו לאידבוקי בהו? אמר ליה: מילייהו נפישין ולא מצית לקיומינהו. זיל איגרי בהו דבההוא עלמ' הוית ריש', דכתיב "היו צריה לראש" (איכה א, ה) – כל המיצר לישראל נעשה ראש. אמר ליה: דיניה דההוא גברא במאי? א"ל: במאי דפסיק אנפשיה: כל יומא מכנפי ליה לקיטמיה ודייני ליה וקלו ליה ומבדרו ליה אשב ימי. אזל, אסקיה לבלעם בנגידא, אמר ליה: מאן חשיב בההוא עלמא? אמר ליה: ישראל. אמר ליה: מהו לאידבוקי בהו? אמר ליה: לא תדרוש שלומם וטובתם כל ימך לעולם. אמר ליה: דיניה דההוא גברא במאי? אמר ליה: בשכבת זרע רותחת. אזל, אסקיה בנגידא לישו, אמר ליה: מאן חשיב בההוא עלמא? אמר ליה: ישראל. – מהו לאידבוקי? אמר ליה: טובתם דרוש, רעתם אל תדרוש, כל הנוגע בהן כנוגע בבבת-עינו. אמר ליה: דיניה דההוא גברא במאי? אמר ליה: בצואה רותחת, שכל המלעיג על דברי חכמים נידון בצואה רותחת. תא חזי בין פושעי ישראל לנביאי אומות-העולם.

תניא, אמר רבי אלעזר: בא וראה כמה גדולה כחה של בושה, שהרי סייע הקב"ה את בר קמצא, והחריב ביתו ושרף היכלו.

[תרגום: אונקלוס בר קלוניקוס בן אחותו של טיטוס היה. ביקש להתגייר. הלך והעלה את טיטוס באוב. א"ל: מי חשוב בעולם ההוא? א"ל: ישראל. מהו להידבק בהם? א"ל: מצוותיהם מרובות ואי־אפשר לעמוד בהן. לך והתגרה בהם שבעולם הזה תיעשה עליהם ראש, שנאמר: "היו צריה לראש" (איכה א, ה) – כל המיצר לישראל נעשה ראש. א"ל (אונקלוס): דינו של אותו איש (= טיטוס) במה? א"ל: במה שגזר על עצמו: בכל יום צוברים את אפרו ודנים אותו, ושורפים אותו, ומפזרים אותו על שבעה ימים. הלך, העלה את בלעם באוב...]

הערות:

1. רש"י, ד"ה "עצמו": "כינאי כלפי מעלה". כלומר טיטוס סבר שהדם שעל הסיף הוא דמו של האל, וסבר שהצליח להרוג אותו.
2. בדפוס ובמקצת כתבי־היד נוסף כאן: "עד תלתין יומין עבד הכי, מכאן ואילך – כיון דדש – דש". והכונה היא שהשפעתו של הפטיש פעלה שלושים יום, ולאחר מכן "הרגיל היתוש ולמד בקול הקורנס, הכיר בו ולא הניח ניקורו", כדברי רש"י, ד"ה "כיון דדש דש".

II. איכ"ר

לפתק א: קמצא ובר קמצא – איכ"ר, ד ב, ¹ (= ובינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 152–154):

מעשה באדם אחד מגדולי ירושלים שעשה סעודה והיזמין את ה.² [אמר] לטלייה: זיל ואייתי לי בר קמצא רחימי. אזל ואייתי ליה בר קמצאורא סנא[יה. עאל] אשכחיה דיתיב בין א[ריסטיא]. אמ' ליה: קום פוק לך מן הכה. אמ' ליה: [אל תבישני]... אמ' ליה: לית אפשר דלא נפקת מן הכא. אמ' ליה: אנה יהב [דמי סעודתי ולא] תפקין בבוסרן. אמר ליה: לית אפשר דלא נפקת מן הכא. אמ' ליה: [אנה יהב ד]מי כל הדין אריצטון ולא תפקין בבוסרן. אמר ליה: לית אפשר דל[א נפקת מן הכא]. אמ' ליה: אנה יהב בדיפלה ולא תפקין בבוסרן. אמר ליה: לית אפשר [דלא נפקת] מן הכא והיה שם ר' זכריה בר אבקליס שהיה ספיק בידו למ[חות ולא מיחה. מן] דנפיק אמ': מה אנה נפק בבוסרן ושביק להון יתבין שליות נחת לית...[קורצא בי] מלכה דכל קורבניא דהוון מקרבין מן דכורש מלכא הוון [אכלין להון], הדה היא... "מהקרבין ניחוחין לא'לו'ל'יה' שמיא ומצלן לחיי

מלכא ובנוהי" (עזרא ו,י). אזל ואמ' ל[שלטון: אילין קורבני]א דאת משלח להון אינון אכלין להון. נזף ביה, אמ' ליה: מילא בישא א... בעי למימר שם ביש עליהון, אמ' ליה: שלח עימי קורבנא ושלח [עמי חד איפרכוס מהי]מן את קיים על קושטא. שלח עימיה בר נש מהימן ושלח לומ...[עד דאתיין באורחא דמך איפרכוס קם] הוא בליליה ויהב בהון מומין דלא מנכרין. כיון דחמא יתהון כ[הנא אמר למחר] אנה מקריב להון, מחר אנה מקריב להון. אתא יומא ול[א קריבין, יו]מא ולא קריבין. מיד שלח ואמר למ[לכ]א: ההיא מילתא [דיהודאי קאמר קושטא אמר]...הוא. מיד שלח ואחריב היכלה. היא דא דבירי[אתא אמרין: בין כמצא ובין כמצור]א חרב מקדשא. א' ר' [יוסי] בר ר' אבון: "עינוותניה של ר' זכריה בן אבקילס.. שרפה את ההיכל".

[תרגום: ...אמר לבן ביתו: לך והבא לי בר כמצא אהובי. הלך והביא את בר כמצורא שנואו. בא (בעל הבית) ומצאו יושב בין אורחיו. א"ל: קום צא לך מכאן. א"ל: אל תביישני. ...א"ל: אי-אפשר שלא תצא מכאן. א"ל: אתן דמי סעודתי ולא תוציאני בביזיון. א"ל: אי-אפשר שלא תצא מכאן. א"ל: אתן דמי כל האורחים האלה ולא תוציאני בביזיון. אי-אפשר שלא תצא מכאן. א"ל: אתן כפליים (ממחיר הסעודה) ולא תוציאני בביזיון. א"ל: אי-אפשר שלא תצא מכאן!...והיה שם ר' זכריה בר אבקילס שהיה סיפק בידו למחות ולא מיחה. כשיצא (בר כמצורא) אמר: מה אני יצאתי בביזיון והותרתי אותם יושבים שלווים... אלשין לפני המלך שכל הקורבנות שהיו (הגויים) מקריבים מ(ימי) כורש המלך היו (היהודים) אוכלים אותם (ולא מקריבים), כנאמר: "מקריבים ניחוחים לאלהי השמים ומתפללים לחיי המלך ובניו" (עזרא ו,י). הלך ואמר לשלטון: קורבנות אלה שאתה משלח להם הם אוכלים אותם. נזף בו. א"ל: דבר שקר... רצה לומר דבר שקר עליהם, א"ל: שלח עמי קורבן ושלח עמי שר אחד מהימן ואתה עומד על האמת. שלח עמו אדם מהימן ושלח... כשהיו בדרך נרדם השר. קם הוא (בר כמצורא) בלילה ונתן בהם מומים שאינם ניכרים. כיוון שראה אותם הכוהן (שהם פסולים) אמר: מחר אקריבם, מחר אקריבם. עבר יום ולא הקריבם, (עוד) יום ולא הקריבם. מייד שלח (השר) ואמר למלך: דבר זה שהיהודי אמר – אמת אמר... מייד שלח והחריב את ההיכל. זהו שהבריות אומרות: בין כמצא ובין כמצורא חרב המקדש. א' ר' יוסי בר ר' אבון: "עינוותניה של ר' זכריה בן אבקילס שרפה את ההיכל".]

הערות:

1. ההשלמות על-פי הנוסחים האחרים ניתנות בסוגריים מרובעים.
2. הסיומת כאן לא ניתנת להשלמה מכיוון שהיא לא מופיעה במקבילות.

וכך גם בשאר המקומות שסומנו בנקודות.

לפרק ג: הטלת המצור על יחשלים ומחסי המזון - איכ"ר, א ה, דפוס ראשון (= בובר, עמ' 65 ואילך; קוה"ר, ז יא)

שלש שנים ומחצה הקיף אספסינוס את ירושלים, והיו עמו ארבעה דוכסין... והוון בירושלים ארבעה [קוה"ר ובובר: ג'] בוליוטין [בובר: עשירים]: בן ציצת [קוה"ר ובובר: הכסת] ובן גוריון ובן נקדימון [קוה"ר ובובר: ונקדימון בן גריון] ובן כלבא שבוע. וכל אחד ואחד יכול לספק מזונות של מדינה עשר שנים [בובר: והיה כל אחד מהם יכול לפרנס המדינה ה' שנים]. (כאן באה במהדורת בובר פיסקה שלמה ובה מדרשי שמותיהם ופירוט תכולת מחסניהם של כל אחד מהעשירים, וכפי שהעיר בובר עצמו (בעמ' 66, הערות רמ"ט ורנ"ב), זוהי העתקה מהבבלי ואיננה שייכת למדרש).

לפרק ד: שריפת האסמים והרעב (על"פי נוסח דפוס ראשון; השלמות מנוסח בובר ניתנות בסוגריים מחבטים)

...והיה שם בן בטיח בן אחותו של רבן יוחנן בן זכאי שהיה ממונה על האוצרות ואוקיד כל אוצריא (= ושרף כל אוצרות). שמע רבן יוחנן בן זכאי, אמר ווי. אזליון אמרון (= הלכו ואמרו) לבן בטיח: אמר חביבך ווי. שלח ואתייה (= שלח והביאו). אמר ליה (= אמר לו): ולמה אמרת ווי? אמר ליה: לא אמרית ווי אלא והא אמרי (= לא אמרתי ווי אלא והא אמרתי). אמר ליה: והא אמרת, ולמה אמרת והא? אמר ליה: דאוקדת כל אוצריא, ואמרית דכל זמן דאוצריא קיימין לא יהיבין גשמיהון למיעבד קרבא (= ששרפת כל האוצרות, ואמרתי שכל זמן שהאוצרות קיימים לא יתנו את עצמם להילחם). בין ווי לזהא נמלט רבן יוחנן בן זכאי. וקרא עליו "ויתרון דעת החכמה תחיה בעליה" (קהלת ז, יא). לאחר ג' ימים יצא רבן יוחנן בן זכאי לטייל בשוק, וראה אותם ששולקין תבן. אמר: בני אדם ששולקין תבן ושותין מימיו יכולין לעמוד בחיילותיו של אספסיאנוס? אמר: כל סמא דמילתא ניפוק לי מהכא (= אמר: כל עיקרו של דבר שאצא לי מכאן).

לפרק ה: יציאתו של רב"ז מיחשלים

אמר: כל סמא דמילתא ניפוק לי מהכא. שלח ואמר לבן בטיח: אפקוני מהכא. אמר ליה: עבדינן בינינן דלא יפוק בר נש מהכא אלא דמית. אמר:

אפקוני בדמות דמית. טען רבי אליעזר ברישיה ורבי יהושע ברגליה ובן בטיח מהלך קומי. מן דמטון בעון מודקריניה. אמר להון בן בטיח: כך אתם רוצים, שיהיו אומרים: "מת רבן ודקרוהו"? כיון דאמר להו כך – שבקוניה. מן דנפקון מן פילי טענוניה ויהבוניה בחד בית עולם, וחזרו למדינה.

נפק רבן יוחנן לטייל בחיילותיו של אספסיאנוס. אמר לון: אן הוא מלכא? אזלון ואמרון לאספסיאנוס: חד יהודי בעי למישאל בשלמך. אמר להון: ייתי. מן דאתא אמר ליה: ובידא מארי אפלטור (-ביבי דומיני אימפרטור). אמר ליה: שאילה דמלך שאילתני, ואנא לית אנא מליך, וכדו שמע מלכא וקטיל לההוא גברא. אמר ליה: אם לית את מלך סוף את מליך, דלית הדין ביתא חריב אלא על-ידי מלך, שנאמר "והלכנון באדיר יפול" (ישעיה י, לד). נסבוניה ויהבוניה לגיו מן שבעה קנקלין [והדליקו עליו נרות ביום ובלילה] והוון שאילין ליה כמה שעין בליליא, ואמר להון: כמה שעין ביממא, ואמר להון. מנן הוה ידע רבן יוחנן בן זכאי? מפשרטי.

לבתר תלתא יומין אזל אספסיאנוס מסחי בהרא גפנא. מן דסחא ולביש חד מסן ידיה אתת בשורה ובשריה: מית גירון ואמליכוניה בני רומי. בעי למילבש חד מסן חורן ולא עליל. שלח ואתיוה לרבן יוחנן בן זכאי ואמר ליה: לית את אמר לי, כל אילין יומיא הוינא לביש תרין מסאני והוון עללין בי, וכדו חד עליל וחד לא עליל. אמר ליה: בשורתא טבתא איתבשרתא, דכתיב: "ושמועה טובה תדשן עצם" (משלי טו, ל). אמר ליה: מה נעביד דאיעיל? אמר ליה: מי אית לך בר נש דסנית ליה או דחוב ליה, יעברוניה קמך ובשרך שחי, דכתיב "...ורוח נכאה תיבש גרם" (שם יז, כב).

התחילו [הדוכוסין] מושלין לפניו משלות: חבית שקינן נחש בתוכה, כיצד עושין לו? אמר להם: מביאין חיבר [-חרב] וחוברין [-והורגין] את הנחש, ומניחין את החבית. אמר פנגר [-אמגר]: הורגין את הנחש ושוברין את החבית! – מגדל שקינן בו נחש, כיצד עושין? אמר להם: מביאין חובר [-חרב] וחוברין [-והורגין] את הנחש, ומניחין את המגדל. אמר פנגר [-אמגר]: הורגין את הנחש ושורפין את המגדל [-אדרכא גותצים את המגדל והורגין הנחש]. אמר לו רבן יוחנן בן זכאי לפנגר: כל מגרייא דעבדין בישא – למגריהון עבדין. עד דלית את מליף סנגוריא, את מליף עלן קטגוריא. אמר ליה: לטיבותכון אנא בעי, דכל זמן דהדין ביתא קיים – מלכוותא מתגרין בכון. איחרוב הדין ביתא – לית מלכוותא מתגרין בכון. אמר ליה רבן יוחנן: הלב יודע אם לעקל או לעקלקלות.

אמר ליה אספסיאנוס לרבן יוחנן בן זכאי: שאל לי שאלה ואנא עביד. אמר ליה: אנא בעי דתירפי הדא מדינתא ותיזיל לך. אמר ליה: כלום אמליכוני בני רומי דנרפי להדא מדינתא? שאל לי שאלתא ואנא עביד! אמר

ליה: בעי אנא דתירפי לפילי מערבאה דהיא אזלא ללוד, דכל בר דנפיק עד ארבעה שעין יהא לשיזבא.

מן דכבשה אמר ליה: אי אית לך דרחים לך בר נש דאת קריב ליה שלח ואייתייה עד דלא ייעלון אוכלוסיא. [שלח ואפיק כל רבנן. בעא לר' צדוק ולבריה ולא אשכח יתהון], שלח לרבי אליעזר ולרבי יהושע לאפוקי לרבי צדוק [ולבריה. עבדון טרחון במדינתא תלת יומין ולא אשכחינן. בתר תלתא] אזלין ואשכחונה בבובא דמדינה. מן דאתא קם מן קומיי רבי יוחנן. אמר ליה אספסיאנוס: מן קדם הדין סבא צותרא את קאים? א"ל: חיין, אי הוה חד דכוותיה והוה עמך אוכלוסין בכיפלא לא הוית יכול כביש [ליה לעולם!] א"ל: מהו חייליה? א"ל: [דהוא אכיל] חד גמזוז ופשיט עלוהי מאה פרקין. א"ל: ולמה חשיך כן? א"ל: מן חייליהון דצומייתא ותענייתא. שלח ואייתי אסוותא [אמר להו: חזרו גופיה עלוי] והווי מוכלין ליה ציבחר ציבחר ומשקין ליה ציבחר ציבחר, עד דהדר גופיה עלוי. אמר ליה אלעזר בריה: אבא, הב להו אגריהו בעלמא הדין דלא תיהוי להו זכותא עמך בעלמא דאתי. ויהב להו הדין חושבנא דאצבע והדין כרצטיונא.

[א"ר אלעזר ב"ר צדוק: אראה בנחמה, אעפ"י שחיה אבא כל אותם השנים משחרב ביהמ"ק, לא חזר גופו עליו כמות אותם השנים שהיה, לקיים מה שנאמר: "צפד עורם על עצמם, יבש היה כעץ" (איכה ד, ח.).] [תרגום: אמר: כל עיקרו של דבר שאצא לי מכאן. שלח ואמר לבן בטיח: הוציאני מכאן. אמר לו: עשינו ביננו שלא יצא מכאן איש אלא שמת. אמר: הוציאוני בדמות מת. טען ר' אליעזר בראשו ור' יהושע ברגליו, ובן בטיח מהלך בראשם. משהגיעו רצו לדוקרו. אמר להם בן בטיח: כך אתם רוצים, שיהיו אומרים: "מת רבן ודקרוהו"? כיון שאמר להם כך הניחוהו. משיצאו מהשער טענוהו ונתנוהו בבית-עולם אחד, וחזרו לעיר.]

יצא ריב"ז לטייל בחילותיו של אספסיאנוס. אמר להם: היכן הוא המלך? הלכו ואמרו לאספסיאנוס: יהודי אחד מבקש לשאול בשלומך. אמר להם: יבוא! משבא אמר לו: יחי אדוני המלך. א"ל: שלום מלך שאלתני, ואני אינני מלך, וכשישמע המלך יהרוג את אותו האיש (= אותי). א"ל: אם אין אתה מלך לבסוף אתה מולך, שאין אותו בית חרב אלא על-ידי מלך, שנאמר: "והלכנו באדיר יפול" (ישעיהו י, לד). לקחוהו ונתנוהו בתוך שבעה חדרים, והיו שואלים אותו מה השעה בלילה, ואמר להם: מה השעה ביום, ואמר להם. מאין היה ריב"ז יודע (= את השעה)? מלימודו.

לאחר שלושה ימים הלך אספסיאנוס להתרחץ בגופנא. משהתרחץ ונעל נעל אחת שלו באה בשורה ובישרה: מת גירון, והמליכוהו בני רומי (את אספסיאנוס). ביקש לנעול נעלו האחרת ולא נכנסה (הרגל). שלח והביאו

לריב"ז, וא"ל: הלא אתה תאמר לי, כל הימים האלה הייתי נועל שתי נעליים והיו נכנסות לי, וכעת אחת נכנסת ואחת לא נכנסת. א"ל: בשורה טובה התבשרת, שכתוב "ושמועה טובה תדשן עצם" (משלי טו, ל). א"ל (אספסינוס): מה נעשה שתיכנס? א"ל: שמא יש לך אדם שאתה שונא או שחטא לך, יעבור לפניך ובשרך יכחש, שכתוב "...ורוח נכאה תיבש גרם" (שם יז, כב).

א"ל אספסינוס לריב"ז: בקש ממני בקשה ואני עושה. א"ל: אני מבקש שתרפה מהעיר הזו ותלך לך. א"ל: כלום המליכוני בני רומי שארפה מהעיר הזאת? בקש ממני בקשה ואני עושה! א"ל: אני מבקש שתניח לשער המערבי (של ירושלים) שפונה ללוד, שכל מי שיצא עד ארבע שעות יינצל. כשכבשה אמר (אספסינוס) לו: אם יש לך ידיד (או) קרוב שלח והביאהו לפני שייכנסו החיילים. [שלח (ריב"ז) והוציא את כל החכמים. חיפש את ר' צדוק ובנו ולא מצאם], שלח את ר' אליעזר ור' יהושע להוציא את ר' צדוק [ובנו. חיפשו וטרחו בעיר שלושה ימים ולא מצאום. לאחר שלושה (ימים)] הלכו ומצאוהו בשער העיר. כשבא קם ריב"ז מלפניו. א"ל אספסינוס: לפני זקן כחוש זה אתה קם על רגליך? א"ל: בחיך, אילו היה (רק עוד) אחד כמותו והיו עמך כפליים חיילים לא היית יכול לכבשה [לעולם!] א"ל (אספסינוס): במה כוחו? א"ל (ריב"ז): [שאוכל] תאנה אחת ופושט עליה מאה פרקים. א"ל (אספסינוס): ולמה הוא כחוש כל-כך? א"ל (ריב"ז): מרוב צומותיו ותעניותיו. שלח (אספסינוס) והביא רופאים, [א"ל: החזירו גופו עליו] והיו מאכילים אותו מעט מעט ומשקים אותו מעט מעט, עד ששב גופו אליו. א"ל ר' אליעזר בנו: אבא, תן להם (= לרופאים) שכרם בעולם הזה, שלא תהיה להם זכות בעולם הבא. ונתן להם אותו חשבון של אצבעות ואותו משקל].

לפתק ז: הבקעת העיר ושריפת המקדש

מן דכבשה פליג ארבע טכסיא לארבעה דוכסיא, וסליק פילי מערבאה לפנגר. וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם, למה? ששכינה במערב. אינון אחרובו דידהון, הוא לא אחריב ידיה. שלח ואתייה. אמר לו: למה לא אחרבת דידך? אמר ליה: חיך, לשבחא דמלכותא עבדית, דאילו חרבתי לא הות ידעת בריה מה חרבת, וכדו יחזיין בריאתא, אמרין: חזו חייליה דאספסיאנוס מה אחרב. אמר לו: חיך דטבאות אמרת, אלא מן בגין דעברת על קלווסיס דידי, יסק ההוא גברא לרישיה דאיגרה ויטרופ גרמיה. אי חיי – חיי, ואי מות – ימות. סליק וטרף גרמיה, ומית. ופגעה בו קללה של רבן

יוחנן בן זכאי.

[תרגום: כשכבשה חילק ארבעת חומותיה לארבעת הדוכסים, ועלה השער המערבי לפנגר. וגזרו מהשמים שלא יחרב לעולם. למה? ששכינה במערב. הללו החריבו שלהם, הוא לא החריב את שלו. שלח (אספסינוס) והביאו. א"ל: למה לא החרבת את שלך? א"ל: חייך, לשבחה של מלכות עשיתי, שאילו החרבתיו לא היתה ברייה יודעת מה החרבת, עכשיו יראו הבריות ויאמרו: ראו כוחו של אספסינוס מה החריב! א"ל: חייך שטוב אמרת, אלא מאחר שעברת על מצוותי, יעלה אותו האיש (פנגר) לראש הגג ויפיל עצמו. אם חי – חי, ואם ימות – ימות. עלה והפיל עצמו, ומת, ופגעה בו קללה של רבן יוחנן בן זכאי.]

III. אדר"נ, נו"א ונו"ב

לפתקים ג'ד: הטלת המצור על יחשלים, שרפת האסמים והרעב

נו"א, פ"ד, עמ' 22

וכשבא אספסינוס להחריב את ירושלים, אמר להם: שוטים, מפני מה אתם מבקשים להחריב את העיר הזאת ואתם מבקשים לשרוף את בית-המקדש? וכי מה אני מבקש מכם, אלא שתשגרו לי קשת אחת או חץ אחת ואלך לי מכם. אמרו לו: כשם שיצאנו על שנים ראשונים שהם לפניך והרגנום, כך נצא לפניך ונהרגך.

...היו לו לאספסינוס אנשים שרויין כנגד חומותיה של ירושלים וכל דבר ודבר שהיו שומעין היו כותבין על החצי וזורקין חוץ לחומה, לומר שרבן יוחנן בן זכאי מאוהבי קיסר הוא.

נו"ב, פ"ו, עמ' 19

וכשבא אספסיאנוס והקיף את ירושלים שרה כנגד חומת ירושלים ואמר לאנשי ירושלים:

שברו ממנו קשת אחת וחץ אחד ואלך מעליכם בשלום. אמר להם פעם ראשונה ופעם שנייה ולא קבלו...

כל דבר ודבר שהיה ריב"ז אומר להם היו כותבים אותם בשטרים וקושרים אותן בחצים וזורקים אותם חוץ לחומה, ואומרים: ריב"ז אוהבו של מלך.

נו"א, פ"ו, עמ' 32-33

וכשבא אספסיינוס קיסר להחריב את ירושלים בקשו קנאים לשרוף כל הטוב ההוא באש. אמר להם כלבא שבוע: מפני מה אתם מחריבים את העיר הזאת ואתם מבקשים לשרוף את כל הטוב ההוא באש? המתינו לי עד שאכנס ואראה מה יש לי בתוך הבית. הלך ומצא שיש לו מזון עשרים ושנים שנה סעודה לכל אחד ואחד מירושלים. מיד צוה, גרשו ובררו ורקדו ולשו ואפו, והתקין מזון כ"ב שנה לכל אחד ואחד מירושלים, ולא השגיחו עליו. מה היו אנשי ירושלים עושין? היו מביאים העגלים וגוררים אותם במגרים וטוחים אותם בטיט. ועוד עשו אנשי ירושלים שולקין את התבן ואוכלין. וכל אחד ואחד מישראל שרוי נגד חומותיה של ירושלים. אמר: מי יתן לי חמש תמרים וארד ואטול חמשה ראשים. נתנו לו חמש תמרים, ירד ונטל חמשה ראשים מאנשי אספסיינוס. הציץ אספס' בצואתן וראה שאין בהן מין דגן, ואמר לחיילות שלו: ומה אלו שאין אוכלין אלא תבן כך הורגין בהן, אלו היה אוכלין כל מה שאתם אוכלין ושותין – על אחת כמה וכמה שהיו הורגין אתכם.

נו"ב, פ"ז, עמ' 20

וכשבא אספסיאנוס והקיף את ירושלים שרה כנגד מזרחה של ירושלים. עמדו כל הסיקרין ושרפו כל האוצרות שהיו בירושלים. חשבו שלא להשאיר מחיה.

והיו אנשי ירושלם שולקין תבן ושותין את מימיו ויוצאים ועושים מלחמה עמהם והורגים בהם.

כיון שראה אספס' צואתן של אנשי ירושלים שלא היה בהן מין דגן קרא לכל חיילותיו, אמר להן: בואו וראו בני אדם רעבים וצמאים יוצאים ועושים מלחמה עמכם והורגים בכם. אילו היו אוכלים ושותים על אחת כמה וכמה.

לפתק ה: יציאתו של ריב"ז מיחשלים

נו"א, פ"ד, עמ' 23-24

...וכיון שאמר להם ריב"ז יום אחד ושנים ושלשה ולא קבלו ממנו, שלח וקרא לתלמידיו, לרבי אליעזר ורבי יהושע. אמר להם: בני, עמדו והוציאוני מכאן. עשו לי ארון ואישן בתוכו. רבי אליעזר אחז בראשו רבי יהושע אחז ברגליו, והיו מוליכין אותו עד שקיעת החמה, עד שהגיעו אצל שערי ירושלים. אמרו להם השוערים: מי הוא זה? אמרו להן: מת הוא, וכי אין אתם יודעין שאין מלינים את המת בירושלים. אצרו להן: אם מת הוא - הוציאוהו. והוציאוהו והיו מוליכין אותו (עד שקיעת החמה) עד שהגיעו אצל אספסיינוס. פתחו הארון ועמד לפניו. אמר לו: אתה הוא רבן יוחנן בן זכאי? שאל מה אתן לך! אמר לו: איני מבקש ממך אלא יבנה, שאלך ואשנה בה לתלמידי, ואקבע בה תפלה, ואעשה בה כל מצות. אמר לו: לך, וכל מה שאתה רוצה לעשות - עשה. אמר לו: רצונך שאומר לפניך דבר אחד? אמר לו: אמור. אמר לו: הרי את עומד במלכות. [א"ל]: מנין אתה יודע? אמר לו: כך מסור לנו, שאין בית-המקדש נמסר ביד הדיוט אלא ביד מלך, שנאמר: "ונקף סבכי היער בברזל והלבנון באדיר יפול" (ישעיהו

נו"ב, פ"ו, עמ' 19

...כיון שראה ריב"ז שלא רצו לשמוע לו, אמר לתלמידיו: חברים, עמדו והוציאוני מכאן. נתנו אותו בארון של עץ, נטל ר' אליעזר בראשו ור' יהושע ברגליו. היו משמשין והולכין עד שהגיעו לפתח של מדינה. כיון שהגיעו לפתח של מדינה, אמרו להם: עמדו ופתחו לנו כדי שנצא ונקברנו. אמרו [להם השוערים]: לא נפתח עד שנדקרו בחרב בתחלה. אמרו להם: גורמים אתם שתוציאו שם רע למדינתכם, למחר יהו אומר 'אף לרבן יוחנן דקרו'. ובסוף עמדו ופתחו להם. כיון שיצא ריב"ז חוץ מפתחה של ירושלים, הלך ושאל בשלומו של (מלך) אספסיאנוס כדרך [ששואלין] בשלומה של מלכות [א"ל: 'אי רידומני אימפוטריין'. א"ל: את הוא בן זכאי? א"ל: הן]. א"ל: הגיתני. א"ל: אל תירא, כתוב בידינו שאין הבית הזה חרב אלא ביד מלך, שנאמר: "והלכנו באדיר יפול" (ישעיהו י, לד). מסרו לשני פקידים. לאחר ג' ימים באו לו אגרות מרומי. א"ל: מת מלך [נירון] והמליכוך בני רומי. שלח וקרא לרבן יוחנן. א"ל: שאל לך שאלה. א"ל: שואל אני ממך את יבנה, ואלמוד בה תורה, ואעשה בה ציצית, ואעשה בה שאר כל המצות.

י, לד). אמרו: לא היה יום אחד, שנים ושלוש ימים, עד שבא אליו דיופלא מעירו, שמת קיסר ונמנו עליו לעמוד במלכות.

א"ל: הרי היא נתונה לך במתנה.

IV. ירושלמי, תעניות פ"ד, סח ג - סט ג

לפתק ז: הבקעת העיר ושרפת המקדש

(א) ובטל התמיד – ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי: בימי מלכות יוון היו משלשלין להן שתי קופות שלזהב, והיו מעלין להן שני טליים. פעם אחת שלשלו להן שתי קופות שלזהב והיו מעלין להן שני גדיים. באותה שעה האיר הקב"ה עיניהם ומצאו שני טליים מבוקרים בלשכת הטלאים. על אותה שעה העיד ר' יודה בר אבא על תמיד שלשחר שקרב בארבע שעות. אמר ר' לוי: אף בימי מלכות הרשעה הזאת היו משלשלין להן שתי קופות שלזהב, והיו מעלין להן שני כבשים. ובסוף שילשלו להם שתי קופות שלזהב והעלו להן שני חזירין. לא הספיקו להגיע לחצי חומה עד שנעץ החזיר וקפץ ארבעים פרסה מארץ ישראל. באותה שעה גרמו העוונות ובטל התמיד וחרב הבית...

(ב) והובקעה העיר – כתיב: "בתשעה לחדש הובקעה העיר" (ירמיהו לט, ב), ואת אמר הכין. אמר ר' תנחום בר חנילאי: קילקול חשבונות יש כאן... רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש; רבי יוחנן אמר: למלך שהיה יושב ומחשב חשבונות. באו ואמרו לו: נשבה בנך, ונתקלקלו חשבונותיו... ר' מנא בעי: ניחא נתקלקלו לשעבר, דילמא להבא? בין כמאן דאמר בתשעה לחדש, בין כמאן דאמר בשבעה עשר (בתמוז). מה ביניהון? עשרים ואחד יום, מיום שהובקעה העיר ועד יום שחרב ביתהמקדש. א"ר אבונה: סימנא מקל שקד אני רואה. מה הלוח הזה משהוא מוציא את ניצו ועד שהוא גומר את פירותיו עשרים ואחד יום, כך מיום שהובקעה העיר ועד יום שחרב הבית – עשרים ואחד יום...

(ג) ...תני: ר' יוסי אומר: יום שחרב הבית היה מוצאי שבת ומוצאי שמיטה, ומשמרתו של יהויריב בתשעה באב. וכן בשני. בזה ובוזה היו הלויים עומדין על הדוכן ואומרי: "וישב עליהם את אונם וברעתם יצמיתם, יצמיתם יי' אלהינו" (תהלים צד, כג). ר' שמעון בן לקיש בעא קומי ר' יוחנן: מהו לומר שיר בלא נסכים? א"ל: נשמעינה מן הדא, דתני: בזה ובוזה

היו הלויים עומדין על הדוכן ואומרי'ן "וישב עליהם את אונם" וגו'...
 (ד) א"ר לוי: יהויריב - גברא; מירון - קרתא; מסרביי - מסר בייתא
 לשנאייא. א"ר ברכיה: יהויריב - יה הריב עם בניו על שמרו וסרבו בו...
 (ה) רבי ירמיה בשם ר' חייה בר בא: בדין היה שיהו מתענין בעשירי, שבו
 נשרף בית אלהינו. ולמה בתשיעי? שבו התחילה הפורענות. ותני לן:
 בשביעי נכנסו לתוכו, בשמיני היו מקרקרין בו, בתשיעי הציתו בו את האור,
 ובעשירי נשרף. ר' יהושע בן לוי ציים (= היה צם) תשיעי ועשירי; ר' אבון
 ציים תשיעי ועשירי; ר' לוי ציים תשיעי ולילי עשירי.

ביבליוגרפיה

א. רשימת המקורות וקיצוריהם

1. הספרות התלמודית – מהדורות ביקורתיות

אדר"נ נו"א-נו"ב: אבות דרבי נתן, נוסח א-ב, מהדורת שכטר, וינה תרמ"ז.
איכה זוטא: מדרש זוטא לחמש מגילות, מהדורת ש' בובר, וילנה תרפ"ה.
איכ"ר: מדרש איכה רבה, מהדורת בובר, וילנה תרנ"ט; קטעים נוספים גם אצל: צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז.

ב"ר: מדרש בראשית רבה, מהדורת תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה.
דב"ר: מדרש דברים רבה, מהדורת ליברמן, ירושלים תשל"ד.³
ויק"ר: מדרש ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך.
מדרש הגדול לספר דברים: מדרש הגדול לספר דברים, מהדורת פיש, ירושלים תשל"ג.
מדרש משלי: מדרש משלי, מהדורת וויסאצקי, ניו-יורק תש"ן.
מדרש תהלים: מדרש תהלים, מהדורת בובר, וילנה תרנ"ה.
מדרש תנאים: מדרש תנאים, מהדורת הופמן, ברלין 1909.
מכילתא דרבי ישמעאל: מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת הורוביץ-רבין, פרנקפורט תרצ"א.

מכילתא דרשב"י: מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו.

סדר עולם רבה: סדר עולם רבה, מהדורת רטנר, וילנה 1897.
ספרא: ספרא, מהדורת וייס, וינה תרכ"ב.
ספרי במדבר: ספרי במדבר, מהדורת הורוביץ, לייפציג תרע"ז.
ספרי דברים: ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, ברלין ת"ש.
פדר"כ: פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, ניו-יורק תשכ"ב.
פסק"ר: פסיקתא רבתי, מהדורת איש-שלום, וינה תר"ם.
קוה"ר: מדרש קהלת רבה, מהדורת הירשמן:

M. Hirshman, *Midrash Qohelet Rabbah, chapters 1-4*, dissertation, JTS, 1983.
רות רבה: מדרש רות רבה, מהדורת לרנר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א.

תוספתא: תוספתא, מהדורת ליברמן, ניו-יורק תשט"ו-תשל"ו (לסדרים זרעים, מועד, נשים); מהדורת צוקרמאנדל, ירושלים תרצ"ח (לסדרים נזיקין, קדשים, טהרות).
תלמוד בבלי: תלמוד בבלי, מסכתות:

כתובות ויבמות, עם דקדוקי סופרים השלם, הוצ' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ז, תשמ"ז.

גיטין עם דקדוקי סופרים, מ"ש הכהן פלדבלום, ניו-יורק תשכ"ו.

תנחומא: תנחומא, מהדורת בובר, וילנה תרמ"א.

תרגום שני לאסתר: תרגום שני לאסתר, כתבי הקודש בארמית, מהדורת א' שפרבר, ד/1, ליידן 1992.

II. מקורות אחרים

אוסביוס, הכנת האוונגליון:

Eusebius, *Demonstratio Evangelica*, ed. K. Mras, 1954.

אמברוסיוס מדיולננסיס, פירוש לאוונגליון:

Ambrosius Mediolanensis, "Expositio Evangelii Secundum Lucam", X, 15, PL, XV, Col. 1808.

ברוך הסורי: א' כהנא, הספרים החיצונים, א, הדפסה חדשה, ירושלים תש"ל, עמ' שסב-תז.

("2 (Syriac Apocalypse of) Baruch" [Trans. by A.F.J. Klijn], *The Old Testament Pseudepigrapha*, I, ed. J.H. Charlesworth, N.Y. 1983, pp. 615 ff.).
גרגוריוס, פנגיריקוס:

Gregorii, "Panegyrica" PG, X, 1049 ff.

טאקיטוס, דברי הימים: קורנליוס טאקיטוס, דברי הימים (תרגום ש' דבורצקי), ירושלים 1965; שטרן, סופרים, ב, עמ' 1-67.

יוספוס, חיי יוסף: יוסף בן מתתיהו [יוספוס פלויוס], חיי יוסף (תרגום מ' שטיין), רמת-גן 1968.
יוספוס, מלח': יוסף בן מתתיהו [יוספוס פלויוס], תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (תרגום י"נ שמחוני), רמת-גן 1968;
= מהדורת ניזה:

B. Niese, *Flavii Iosephi Opera*, Berolini 1955.

= מהדורת תאקרי:

Josephus, *The Jewish War*, ed. H. ST.J. Thackeray, London 1927.

יוספוס, קדמ': יוסף בן מתתיהו [פלביוס יוספוס], קדמוניות היהודים (תרגום א' שליט), ירושלים 1944.

סויטוניוס, חיי שנים-עשר הקיסרים: סויטוניוס, גאיוס טרנקילוס, חיי שנים-עשר הקיסרים (תרגום א' שור), תל-אביב 1966; שטרן, סופרים, ב, עמ' 119-128;
סולפיקיוס סוורוס: שטרן, סופרים, ב, עמ' 64-67;

= Sulpicius Severus, ed. Halm, London 1866.

הסבילה הרביעית: א' כהנא, הספרים החיצונים, ב, הדפסה חדשה, ירושלים תש"ל, עמ' תי-תטז.

פילוסטרטוס, חיי אפולוניוס מטיאנה:

Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana*, ed. F.C. Conybeare, LCL, London 1960.

קודקס יוסטיניאנוס:

Codex Justinianus, ed. P. Kruger, Berlin¹⁰ 1929.

קודקס תיאודוסיאנוס:

Codex Theodosianus, ed. Th. Mommsen, Berlin 1905.

קסיוס דיו, היסטוריה רומית: שטרן, סופרים, ב, עמ' 371-373;

= Cassius Dio, *Historia Romana*, (Trans. by E. Cary), LCL, Cambridge 1954.

ב. רשימת המחקרים וקיצוריהם

ANRW - Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt

CAH - Cambridge Ancient History

HTR - Harvard Theological Review

HUCA - Hebrew Union College Annual

JJS - Journal of Jewish Studies

JQR - Jewish Quarterly Review

JTS - Journal of Theological Studies

LCL - The Loeb Classical Library, London

REJ - Revue des Etudes Juives

אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון: מ' אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון, ירושלים תש"ל.⁵
אבן, מילון למונחי הסיפורת: י' אבן, מילון למונחי הסיפורת, ירושלים תשל"ח.
אדי, המלך מת:

S.K. Eddy, *The King is Dead*, Nebraska 1961.

אופנהיימר, קמצא ובר קמצא:

A. Oppenheimer, "Kamza and Bar Kamza", *Encyclopaedia Judaica*, X, Jerusalem 1971, p. 732.

אופנהיימר, בבל היהודית:

A. Oppenheimer, *Babylonia, Judaica in the Talmudic Period*, Wiensbaden 1983.

אופנהיימר, הגליל: א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א.
אופנהיימר, יחסי יהודים וערבים: א' אופנהיימר, "יחסי יהודים וערבים בתקופת המשנה והתלמוד", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ב/1, תשנ"ד, עמ' 17-22.

אורבך, אישיותו של יוספוס: א"א אורבך, "אישיותו של יוספוס פלביוס לאור סיפורו על שריפת הבית", בצרון ז (תש"ג), עמ' 290-299.

אורבך, היהודים בארצם: א"א אורבך, "היהודים בארצם בתקופת התנאים", בחינות לביקורת הספרות ד (תשי"ג), עמ' 61-72.

אורבך, הלכה והיסטוריה:

E.E. Urbach, "Halakhah and History", *Jews, Greeks, and Christians, Essays in Honor of W.D. Davis*, eds. R. Hamerton-Kelly and R. R. Scroggs, Leiden 1976, pp. 112-128.

אורבך, חז"ל: א"א אורבך, חז"ל - אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ג.⁵
אורבך, ימי הבית השני: א"א אורבך, "ימי הבית השני ותקופת המשנה בעיני יצחק בער", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ו, ירושלים תש"ס, עמ' 59-82.
אורבך, ההלכה: א"א אורבך, ההלכה - מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים 1984.

- אחיטוב, עתיד, הגדת עתידות: ש' אחיטוב, "עתיד, הגדת עתידות", אנציקלופדיה מקראית, ו, ירושלים תשמ"א², עמ' 416-424.
- איילי, האל המצטער: מ' איילי, "האל המצטער בצערם של ישראל", מחקרים בהגות יהודית, בעריכת ש"א הלר וילנסקי ומ' אידל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 29-50.
- אלבק, מבוא לתלמודים: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשמ"ז.³
- אלון, מחקרים, א-ב: ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, א-ב, תל-אביב תשל"ח.³
- אלון, תולדות, א-ב: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א-ב, תל-אביב תשל"ז.⁵
- אפלבאום, הרקע והגורמים: ש' אפלבאום, "הרקע והגורמים למרד בר-כוכבא", יהודה ורומא - מרידות היהודים (בסדרה: ההיסטוריה של עם ישראל), בעריכת א' רפפורט, ירושלים תשמ"ג, עמ' 207-228.
- אפרון, חקרי: י' אפרון, חקרי התקופה החשמונאית, תל-אביב תש"ם.
- אפרון, מלחמת בר-כוכבא: י' אפרון, "מלחמת בר-כוכבא לאור המסורת התלמודית", מרד בר-כוכבא - מחקרים חדשים, בעריכת א' אופנהיימר וא' רפפורט, ירושלים תשמ"ד, עמ' 47-105.
- אפשטיין, מבוא לנוסח: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
- באוארסוק, דו"ח:
- G.W. Bowersock, "A Report on Arabia Provincia", *Journal of Roman Studies* 61 (1971), pp. 219-242.
- בארון, היסטוריה: ש' בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ב, תל-אביב תשט"ז.
- בארנס, ההסדר הקונסטנטיני:
- T.D. Barnes, "The Constantinian Settlement", *Eusebius, Christianity, and Judaism*, eds. H.W. Attridge and G. Hata, Leiden 1992, pp. 635-657.
- בודינגר, אגדת נירון:
- M. Bodinger, "Le Mythe de Néron de L'Apocalypse de Saint Jean au Talmud de Babylone", *Revue de L'Histoire des Religions* 206 (1989), pp. 21-40.
- בונפיל, כתבי עזריה: ר' בונפיל, כתבי עזריה מן האדומים, ירושלים תשנ"א.
- בורקיט, הכנסייה במזרח:
- F.C. Burkitt, "The Christian Church in the East", *CAH*, XII, Cambridge 1956, pp. 493-501.
- ביינס, הדיפה הגדולה:
- N.H. Baynes, "The Great Persecution", *CAH*, XII, Cambridge 1956, pp. 659-664.
- ביכלר, הכוהנים ועבודתם:
- A. Büchler, *Die Priester und der Cultus*, Wien 1895,
- (= א' ביכלר, הכוהנים ועבודתם [תרגום: ג' גינתון], ירושלים 1966).
- ביכלר, אספקת-המזון לירושלים:
- A. Büchler, "On the Provisioning of Jerusalem in the Year 67-70 C.E.", *Studies in Jewish History*, London 1956, pp. 99-125.
- ביכלר, הסנהדרין: א' ביכלר, הסנהדרין, ירושלים 1974.

בכר, אגדות האמוראים: ב"ז בכר, אגדת אמוראי ארץ ישראל (תרגם א"ז רבינוביץ'), תל-אביב תרפ"ה-תר"ץ.

בכר, אגדות התנאים: ב"ז בכר, אגדות התנאים (תרגם א"ז רבינוביץ'), תל-אביב תרפ"ב-תרפ"ג.

בן-חיים טריפון, הרקע הפוליטי: דליה בן-חיים טריפון, "הרקע הפוליטי הפנימי של מרד בר-כוכבא", מרד בר-כוכבא – מחקרים חדשים, בעריכת א' אופנהיימר וא' רפפורט, ירושלים תשמ"ד, עמ' 13–26.

בן-שלום, תהליכים ואידיאולוגיה: י' בן-שלום, "תהליכים ואידיאולוגיה בתקופת יבנה כגורמים עקיפים למרד בר-כוכבא", מרד בר-כוכבא – מחקרים חדשים, בעריכת א' אופנהיימר וא' רפפורט, ירושלים תשמ"ד, עמ' 1–12.

בן-שלום, בית שמאי: י' בן-שלום, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, ירושלים תשנ"ד.

בסטומסקי, נירון באגדה התלמודית:

S.J. Bastomsky, "The Emperor Nero in Talmudic Legend", *JOR* 59 (1968-9), pp. 321-325.

בעהר, דברי משלם: מ' בעהר, דברי משלם, פרנקפורט תרפ"ו.

בער, ישראל בעמים: י' בער, ישראל בעמים, ירושלים 1955.

בער, עם ישראל: י' בער, "עם ישראל הכנסייה הנוצרית והקיסרות הרומית מימי ספטימיוס סברוס ועד 'פקודת הסבלנות' של שנת 313", ציון כא (תשט"ז), עמ' 1–49 (= מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 254–302).
בער, ירושלים: י' בער, "ירושלים בימי המרד הגדול", ציון לו (תשל"ה), עמ' 127–190 (= מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 153–217).

בראון, שלהי העת העתיקה:

P. Brown, *The World of Late Antiquity*, London 1971.

גודבלט, התאבדות בהיכל:

D. Goodblatt, "Suicide in the Sanctuary: Traditions on Priestly Martyrdom", *JJS* 46 (1995), pp. 10-29.

גודבלט, יהודי א"י: ד' גודבלט, "יהודי ארץ-ישראל בשנים 70–132", יהודה ורומא – מרידות היהודים (בסדרה: ההיסטוריה של עם ישראל), בעריכת א' רפפורט, ירושלים תשמ"ג, עמ' 155–184.

גוטמן, מלחמות היהודים: י' גוטמן, "מלחמות היהודים בימי טריינוס", ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 149–184 (= מרידות היהודים בימי טראיאנוס, בעריכת ד' רוקח, ירושלים תשל"ח, עמ' 33–68).

גולדנברג, הסברים לחורבן:

R. Goldenberg, "Early Rabbinic Explanations of the Destruction of Jerusalem", *JJS* 22 (1982), pp. 517-525.

גולדשטיין, החשמונאים:

J.A. Goldstein, "The Hasmonaeans: The Dynasty of God's Resisters", *HTR* 68 (1975), pp. 53-58.

ג'ונס, האימפריה הרומית:

A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, I-II, Baltimore 1990².

גייגר, המקרא ותרגומיו: א' גייגר, המקרא ותרגומיו, ירושלים תש"ט.
גייגר, המדד בימי גאלוס: י' גייגר, "המדד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס",
ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, בעריכת צ' ברס
ואחרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 202-217.

גינצבורג, המס היהודי:

M.S. Ginsburg, "Fiscus Judaicus", *JOR* 21 (1930-1931), pp. 281-291.

גינצבורג, הערות לערוך: ל' גינצבורג, "הערות לערוך השלם", תוספות הערוך השלם,
בעריכת ח"י קהוט, ניו יורק תשט"ו.

גינצבורג, אגדות היהודים: ל' גינצבורג, אגדות היהודים, א-ו (תרגום מ' הכהן), רמת-גן
תשל"ה.

גפני, יהודי בבל: י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א.

גרו, פולמוס:

S. Gero, "Jewish Polemic in the Martyrium Pionii and a 'Jesus' Passage from
Talmud", *JJS* 29 (1978), pp. 164-168.

גרוסמן, הגאולה המגירת: א' גרוסמן, "הגאולה המגירת" במשנתם של חכמי אשכנז
הראשונים, ציון נט (תשנ"ד), עמ' 325-342.

גרי, חורבן המקדש:

L. Gry, "La Ruine du Temple par Titus: Quelques Traditions Juives plus
Anciennes et Primitives à la Base de Pesikta Rabbati XXVI", *Revue
Biblique* 55 (1948), pp. 215-226.

גרנט, נירון:

M. Grant, *NERO*, London 1970.

גרנט, אוסביוס:

R.M. Grant, *Eusebius as Church Historian*, Oxford 1980.

גרץ, היסטוריה: צ' גרץ, דברי ימי ישראל, ב (תרגום ש"פ רבינוביץ'), ורשה תרס"ה.
גרץ, היסטוריה (בגרמנית):

H. Graetz, *Geschichte der Juden*, III, Leipzig 1905.

דה לנג'ה, עמדות יהודיות:

N.R.M. de Lange, "Jewish Attitudes to the Roman Empire", *Imperialism in
the Ancient World*, ed. P.D.A. Garnsey, Cambridge 1978, pp. 255-281.

דייב, בריחת ריב"ז:

J.W. Doeve, "The Flight of Rabban Yohanan Ben Zakkai from Jerusalem -
When and Why?", *Übersetzung und Deutung. Studien zu dem Alten
Testament und Seiner Umwelt* A.R. Hulst Gewidmet, Nijkerk 1977, pp.
50-65.

דינבורג, הריסקריפט: ב"צ דינבורג, "הריסקריפט של דיאוקליטיאנוס ליהודה משנת 293
וההתאבקות בין הנשיאות והסנהדרין בארץ-ישראל", ספר זכרון לאשר גולאק
ולשמואל קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 76-93.

דן, המינהל הביזנטי: י' דן, "המינהל הביזנטי", ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד
הכיבוש המוסלמי, א, בעריכת צ' ברס ואחרים, ירושלים תשמ"ב, עמ'
387-419.

דרנבורג, משא א"י: י' דרנבורג, משא ארץ-ישראל, פטרבורג תרנ"ו
(= J. Derenbourg, *Essai sur L'histoire et la Géographie de la Palestine*, Paris
1867).

הדס-לבבל, ירושלים:

M. Hadas-Lebel, *Jérusalem Contre Rome*, Paris 1990.

היימן, תולדות: א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, א-ג, לונדון תר"ע (-ירושלים
תשמ"ז).

היינימן, אגדות ותולדותיהן: י' היינימן, אגדות ותולדותיהן, ירושלים 1974.
הלוי, האגדה: א"א הלוי, האגדה ההיסטורית-ביוגרפית, תל-אביב תשל"ה.
הלוי, דורות הראשונים: י"א הלוי, דורות הראשונים, א/5, ברלין-וינה 1923.
המפריס:

W.L. Humphreys, "A Life-style for Diaspora: A Study of Tales of Esther and
Daniel", *Journal of Biblical Literature* 92 (1973), pp. 211-223.

הנגל, הקנאים:

M. Hengel, *Die Zeloten*, Leiden-Köln 1976 (= *The Zealots*, [trans. by D.
Smith], Edinburgh 1989)

הר, השלטון הרומי: מ"ד הר, השלטון הרומי בספרות התנאים, עבודת דוקטור,
האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ל.

הר, מדרש:

M.D. Herr, Midrash, *Encyclopaedia Judaica*, XI, Jerusalem 1971, cols. 1507-
1514.

הר, תפיסת ההיסטוריה: מ"ד הר, "תפיסת ההיסטוריה אצל חז"ל", דברי הקונגרס העולמי
השישי למדעי היהדות, ג, ירושלים 1973, עמ' 129-142.

הר היישוב הנוכרי: מ"ד הר, "היישוב הנוכרי", ההיסטוריה של ארץ-ישראל - התקופה
הרומית-ביזנטית, בעריכתו, ירושלים 1985, עמ' 204-226.

הר, שאלת הפריוודיציה: מ"ד הר, "שאלת הפריוודיציה של ימי בית שני ותקופת המשנה
והתלמוד בתולדות ישראל", גלות אחר גולה, בעריכת א' מירסקי, א' גרוסמן וי'
קפלן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 64-74.

ווייס, על היצירה: א' ווייס, על היצירה הספרותית של האמוראים, ניר-יורק תשכ"ב.
וילק, בית חשמונאי: ר' וילק, "כשצרו מלכי בית חשמונאי זה על זה", דור לדור - קובץ
מחקרים לכבוד יהושע אפרון, בעריכת א' אופנהיימר וא' כשר, ירושלים
תשנ"ה, עמ' 99-104.

ויסוצקי, הרכה בכ והענוגה:

B.L. Visotzky, "Most Tender and Fairest of Women: A Study in the
Transmission of Aggada", *HTR* 76 (1983), pp. 403-418.

ורמש, לבנון:

G. Vermes, "Lebanon - The Historical Development of an Exegetical
Tradition", *Scripture and Tradition in Judaism*, Leiden 1973, pp. 26-39.

ורמש, רומא בספרות היהודית:

G. Vermes, "Ancient Rome in Post-Biblical Jewish Literature", *Post-Biblical
Jewish Studies*, Leiden 1975, pp. 215-223.

חזן-רוקם:

Galit Hasan-Rokem, "Within Limits and Beyond: History and Body in Midrashic Texts", *International Folklore Review* 9 (1993), pp. 5-12.

טרן, מלחמת החורבן: ענת טרן, *מלחמת החורבן בהשתקפותה בספרות התלמודית*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1994.

טרן, יוספוס: ענת טרן, "יוספוס פלוויס ותיאורי החורבן בספרות התלמודית", *ציון* סא (תשנ"ו), עמ' 141-157.

יובל, הנקם והקללה: י"י יובל, "הנקם והקללה, הדם והעלילה", *ציון* נח (תשנ"ג), עמ' 33-90.

יובל, היסטוריה ללא חרון: י"י יובל, "נקמת ה' היא נקמת היכלו: היסטוריה ללא חרון וללא משוא פנים", *ציון* נט (תשנ"ד), עמ' 351-414.

יוסט, תולדות היהדות:

M. Jost, *Geschichte des Judenthums und seiner Sekten*, I-III, Leipzig 1857.

יסטורוב, מילון לתלמודים:

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1903.

יעבץ, תולדות ישראל: ז' יעבץ, *תולדות ישראל*, ה, ירושלים תרצ"ג.³

ירושלמי, זכור: י"ח ירושלמי, *זכור*, תל-אביב תשמ"ח.

כהן, נ', ר' מאיר:

N.G. Cohen, "Rabbi Meir, A Descendant of Anatolian Proselytes", *JJS* 23 (1972), pp. 51-59.

כהן, נ', מרתא בת בייתוס:

N.G. Cohen, "The Theological Stratum of the Martha B. Boethus Tradition", *HTR* 69 (1976), pp. 187-195.

כהן, ש', יוספוס:

S.J.D. Cohen, *Josephus in Galilee and Rome*, Leiden 1979.

כהן, ש', החורבן:

S.J.D. Cohen, "The Destruction: From Scripture to Midrash", *Prooftexts* 2 (1982), pp. 18-39.

כהן, ש', משמעותה של יבנה:

S.J.D. Cohen, "The Significance of Yavneh: Pharisees, Rabbis, and the End of Jewish Sectarianism", *HUCA* 55, (1984), pp. 27-53.

כהן, ש', מקבילה היסטורית:

S.J.D. Cohen, "Parallel Historical Tradition in Josephus and Rabbinic Literature",

דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 7-14, בחלק הלועזי.

לואיס, ההיסטוריה: ב' לואיס, "ההיסטוריה - זיכרון, שחזור, המצאה", *עלי היסטוריה*, ירושלים תשמ"ח, עמ' 5-43.

לוי, פסיקתא רבתי:

I. Lévi, "La Pesikta Rabbati et le 4e Ezra", *REJ* 24 (1892), pp. 281-285.

לוי, הלל ובית דוד:

I. Lévi, "L'Origine Davidique de Hillel", *REJ* 31 (1895), pp. 208-210.

לוי, גורלם של כלי הקודש: י' לוי, "גורלם של כלי הקודש אחר חורבן הבית השני", *עולמות נפגשים*, ירושלים 1960, עמ' 255-258.

לוי, יוספוס הרופא: י' לוי, "יוספוס הרופא", *שם*, עמ' 266-293.

לוי, תרגום לחמש מגילות: א' לוי, *תרגום לחמש מגילות*, ירושלים תשל"ז.
לוי, קיסריה:

L.I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975.

לוי, ר' אבהו מקיסריה:

L.I. Levine, "R. Abbahu of Caesarea", *Christianity Judaism, and Other Greco-roman Cults*, iv, ed/ J/ Neusner, Leiden 1975, pp. 56-76.

לוי, הנשיאות:

L.I. Levine, "The Jewish Patriarch (Nasi) in Third Century Palestine", *ANRW*, II, 19.2, Berlin 1979, pp. 649-688.

לוי, מעמד החכמים: י"ל לוי, *מעמד החכמים בארץ-ישראל בתקופת התלמוד*, ירושלים תשמ"ו.

ליברמן, תוספת ראשונים: ש' ליברמן, *תוספת ראשונים*, ג, ירושלים תרצ"ט.
ליברמן, המרטירים:

S. Liberman, "The Martyrs of Caesarea", *Annuaire de L'Institut de Philologie et D'Histoire Orientales et Slaves* VII (1939-44), pp. 395-446.

ליברמן, רדיפת דת ישראל: ש' ליברמן, "רדיפת דת ישראל", *ספר היוכל לשלום בארון*, ירושלים תשל"ה, עמ' ריג-רמה (= *מחקרים בתורת ארץ-ישראל*, ירושלים תשנ"א, עמ' 348-380).

ליברמן, קלס, קילוסין: ש' ליברמן, "קלס, קילוסין", *עלי עי"ן - מנחת דברים לש"ז שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה*, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 75-81 (= *שם*, עמ' 433-439).

ליברמן, שש מילים: ש' ליברמן, "שש מילים מקהלת רבה", *ספר זכרון לגדליהו אלון*, בעריכת מ' דורמן, ש' ספראי ומ' שטרן, תל-אביב תש"ל, עמ' 227-235 (= *שם*, עמ' 498-506).

ליברמן, מדרשי תימן: ש' ליברמן, *מדרשי תימן*, ירושלים תש"ל.²

ליברמן, יוונית: ש' ליברמן, *יוונית ויוונית בארץ-ישראל*, ירושלים תשמ"ד.²

ליברמן, תוספתא כפשוטה: ש' ליברמן, *תוספתא כפשוטה*, א-י, גיריורק תשכ"ב-תשמ"ח.

ליוור, תולדות בית דוד: י' ליוור, *תולדות בית דוד*, ירושלים תשי"ט.

ליכט, ספר מעשי ירמיהו: ליכט, י', "ספר מעשי ירמיהו", *ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר-אילן*, תשכ"ג, עמ' 66-80.

לינדר, היהודים והיהדות: א' לינדר, *היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית*, ירושלים תשמ"ג.

מאיר, סוגיות בפואטיקה: ע' מאיר, *סוגיות בפואטיקה של סיפורי חז"ל*, תל-אביב תשנ"ג.

המהר"ל מפראג, באר הגולה: המהר"ל מפראג, *באר הגולה*, דפוס צילום, תל-אביב

תשט"ו.

המהר"ל מפראג, נצח ישראל: המהר"ל מפראג, נצח ישראל, דפוס צילום, ירושלים תשכ"ד.²

מוהרינג, יוסף בן מתתיהו:

H.R. Mohring, "Joseph Ben Matthia and Flavius Josephus", *ANRW*, II, 21.2, Berlin 1979, pp. 864-944.

מומיליאנו, נירון:

A. Momigliano, "Nero", *CAH*, X, 1966, pp. 740-742.

מומיליאנו, מרד בתוך האימפריה:

A. Momigliano, "Rebellion within the Empire", *ibid*, pp. 858-865.

מיליקובסקי, תאריך החורבן: ח' מיליקובסקי, "תאריך חורבן הבית הראשון על-פי 'סדר עולם', התוספתא והבבלי", *תרכ"ז* סב (תשנ"ג), עמ' 487-513.

מילר, יהודי התפוצות:

F. Millar, "The Jews of the Graeco-Roman Diaspora Between Paganism and Christianity", *The Jews Among Pagans and Christians*, eds, J. Lieu, J. North, T. Rajak, London 1992, pp. 97-123.

מנדל, הסיפור במדרש איכה: פ' מנדל, *הסיפור במדרש איכה – נוסח וסגנון*, עבודת גמר לקראת התואר מוסמך (בהדרכת י' פרנקל), האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.

מרמורשטיין, יהדות ונצרות:

A. Marmorstein, "Judaism and Christianity in the Middle of the Third Century", *HUCA* 10 (1935), pp. 223-263.

נדבה, מי היו הבריוני:

J. Nedava, "Who Were the Biryoni", *JQR* 63 (1972-3), pp. 317-322.

נוה, אנשים ללא שמות?: י' נוה, "אנשים ללא שמות?", *ציון* נד (תשמ"ט), עמ' 1-16.

ניוזנר, השימושים הדתיים בהיסטוריה:

J. Neusner, "The Religious uses of History: Judaism in First-Century A.D. Palestine and Third-Century Babylonia", *History and Theory* 5 (1966), p. 153-171.

ניוזנר, פיתוחה של אגדה:

J. Neusner, *Development of a Legend*, Leiden 1970.

ניוזנר, הפרושים:

J. Neusner, *The Rabbinic Traditions about the Pharisees Before 70*, I-III, Leiden 1971.

ניוזנר, יהדות:

J. Neusner, *Judaism - The Evidence of the Mishnah*, Chicago 1981.

(= י' ניוזנר, *יהדות, עדותה של המשנה* [תרגום ש' עמית], תל-אביב תשמ"ז).

ניוזנר, יהדות אחרי חורבן:

J. Neusner, "Judaism After the Destruction of the Temple - An Overview", *Formative Judaism: Religious Historical, and Literary Studies*, III, Chico CA 1983, pp. 83-98.

סוקולוף, מילון:

M.W. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990.

סלדריני, אדר"נ נו"ב:

A.J. Saldarini, *The Fathers According to Rabbi Nathan, Version B*, Leiden 1975.

סלדריני, בריחת ריב"ז:

A.J. Saldarini, "Johanan Ben Zakkai's Escape from Jerusalem, Origin and Development of A Rabbinic Story", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* 6 (1975), pp. 189-204.

סלדריני, מבחר תגובות:

A.J. Saldarini, "Varieties of Rabbinic Response to the Destruction of the Temple", *SBL - Seminar Papers*, 1982, pp. 437-458.

סמולווד, דומיטיאנוס והיהודים:

E.M. Smallwood, "Domitian's Attitude toward the Jews and Judaism", *Classical Philology* 51 (1956), pp. 1-13.

סמולווד, כוהנים גדולים:

E.M. Smallwood, "High Priest and Politics in Roman Palestine", *JTS* 13 (1962), pp. 14-34.

(= א"מ סמולווד, "כוהנים גדולים ומדיניות בארץ-ישראל הרומית", *המרד הגדול*, בעריכת א' כשר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 231-253).

סמט, הגיור: מ' סמט, "הגיור במאות הראשונות לספירה", *יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד - מחקרים לכבודו של שמואל ספראי*, בעריכת א' אופנהיימר, י' גפני, מ' שטרן, ירושלים תשנ"ג, עמ' 316-343.

סמית, מפה אינה טריטוריה:

J.Z. Smith, *Map is Not Territory*, Leiden 1978.

ספראי, סיקריקון: ש' ספראי, "סיקריקון", *ציון יז* (תשי"ב), עמ' 56-64.

ספראי, ר' עקיבא: ש' ספראי, ר' עקיבא בן יוסף, *חייו ומשנתו*, ירושלים 1970.

ספראי, ההכרעה כבית הלל: ש' ספראי, "ההכרעה כבית הלל ביבנה", *דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות*, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 21-44 (= כימי הבית ובימי המשנה, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 382-405).

ספראי, התאוששות היישוב: ש' ספראי, "התאוששות היישוב היהודי בדור יבנה", *ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי*, א, בעריכת צ' ברס ואחרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 18-39 (= שם, עמ' 319-340).

ספראי, בשלהי הבית: ש' ספראי, *בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה*, ירושלים תשמ"ג.

ספראי, מעשי חכמים: ש' ספראי, "מעשי חכמים במסורת הארצישראלית ובתלמוד הבבלי", *בשלהי הבית*, עמ' 161-180 (= שם, עמ' 579-598).

ספראי, בחינות חדשות: ש' ספראי, "בחינות חדשות לבעיות מעמדו ומעשיו של רבן יוחנן בן זכאי לאחר החורבן", *בשלהי הבית*, עמ' 181-208 (= שם, עמ' 341-364).

ספראי, מקורות ארץ-ישראליים: ש' ספראי, "מקורות ארץ-ישראליים היסטוריוגרפיים

- קדומים במסורת התלמוד הבבלי, עיונים בהיסטוריוגרפיה, בעריכת מ' צימרמן ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 73-84 (= שם, עמ' 599-609).
- עיר-שי, אמר ר' אבהו: ע' עיר-שי, "אמר ר' אבהו: אם יאמר לך אדם אל אני מכזב הוא", ציון מז (תשמ"ב), עמ' 173-177.
- עפשטיין, מקדמוניות: א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים, ירושלים תשי"ז.
- ערוך השלם: ח"י קהוט, ערוך השלם, ספר הערוך לרבנו נתן בן יחיאל בהוספות הרבה, וינה תרפ"ו.
- פונקנשטיין, זכרון קיבוצי: ע' פונקנשטיין, "זכרון קיבוצי ותודעה היסטורית", תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל-אביב 1991, עמ' 13-30.
- פילוננקו, אבחנות: M.M. Philonenko, "Observations sur des Monnaies Juifs de la Seconde Révolte (132-135)", *Comptes-Rendus de L'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1974, pp. 183-189.
- פינקלשטיין, מבוא למסכתות: א"א פינקלשטיין, מבוא למסכתות אבות ואדר"ג, ניר-יורק תשי"א.
- פלדמן, גיור וסינקרטיזם: ל"ה פלדמן, "גיור וסינקרטיזם", הפזורה היהודית בעולם ההלניסטי-רומי (בסדרה: ההיסטוריה של עם ישראל), בעריכת מ' שטרן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 188-207.
- פלוסר, ארבע המלכויות: D. Flusser, "The Four Empires in the Fourth Sibyl and The Book of Daniel", *Israel Oriental Studies* 2 (1972), pp. 148-174.
- פלוסר וספראי, נדב ואביהוא: ד' פלוסר, ש' ספראי, "נדב ואביהוא במדרש ובדברי פילון", מלאת, ב, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 79-84.
- פלוסר, הרוגי מצדה: ד' פלוסר, "הרוגי מצדה בעיניהם ובעיני בני דורם", יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד - מחקרים לכבודו של שמואל ספראי, בעריכת א' אופנהיימר, י' גפני ומ' שטרן, ירושלים תשנ"ג, עמ' 116-146.
- פליישר, יחסי נוצרים-יהודים: ע' פליישר, "יחסי נוצרים-יהודים בימי הביניים בראי עקום", ציון נט (תשנ"ד), עמ' 267-316.
- פריס, ירושלים במצור: J.J. Price, *Jerusalem under Siege*, Leiden 1992.
- פרנקל, ציטוטים בסיפורי חכמים: J. Frenkel, "Bible Verses Quoted in Tales of the Sages", *Scripta Hierosolymitana* XXII (1971), pp. 80-99.
- פרנקל, קווים בולטים: י' פרנקל, "קווים בולטים בתולדות מסורת הטקסט של סיפורי האגדה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ג, ירושלים 1977, עמ' 45-69.
- פרנקל, שאלות הרמנוטיות: י' פרנקל, "שאלות הרמנוטיות בחקר סיפורי האגדה", תרביץ מז (תשל"ח), עמ' 139-172.
- פרנקל, דרכי האגדה: י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, א-ב, גבעתיים 1991.
- צונץ-אלבק, הדרשות: י"ל צונץ, הדרשות בישראל (נערך והושלם ע"י ח' אלבק), ירושלים תשל"ד.³

צפריר, הפרובינציות בא"י: י' צפריר, "הפרובינציות בארץ-ישראל", ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, בעריכת צ' ברס ואחרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 350-386.

צ'רלסוורת, הספרים החיצוניים:

J.H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha*, I-II, NY 1983-1985.

קארי, היסטוריה:

M. Cary, H.H. Scullard, *A History of Rome*³, NY 1975.

קומלוש, המקרא באור התרגום: קומלוש, י', המקרא באור התרגום, תלאביב תשל"ג. קופסקי, הפולמוס: א' קופסקי, "הפולמוס נגד היהודים אצל אוסביוס", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ב, 1, ירושלים תשנ"ד, עמ' 75-82. קימלמן, ר' יוחנן מטבריה:

R.R. Kimelman, *Rabbi Yohanan of Tiberias*, Dissertation, Yale University, 1977.

קימלמן, ר' יוחנן: ר' קימלמן, "ר' יוחנן ומעמד הרבנות", שנתון המשפט העברי ט-י (תשמ"ב-תשמ"ג), עמ' 329-358.

קיסטר, אדר"נ: מ' קיסטר, אבות דרבי נתן - עיונים בבעיות נוסח, עריכה ופרשנות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד.

קלזנר, היסטוריה: י' קלזנר, היסטוריה של הבית השני, א-ה, ירושלים תש"י.² קליין, ארץ הגליל: קליין, ש', ארץ הגליל, ירושלים תשל"ז.²

קמינקא, ריב"ז ותלמידיו: א' קמינקא, "ר' יוחנן בן זכאי ותלמידיו", ציון ט (תש"ד), עמ' 70-83.

קרויס, גיבורים וענקים: ש' קרויס, "גיבורים וענקים בישראל", ספר השנה ליהודי אמריקה, י-יא (תש"ט), עמ' 279-300.

ראבילו, דיוקלטיאנוס והיהודים:

A.M. Rabello, "On the Relations between Diocletian and the Jews", *JJS* 35 (1984), pp. 147-167.

רוזנפלד, גלגולי משמעות: ב"צ רוזנפלד, "גלגולי משמעות השם 'יבנה' במסורת חז"ל", יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד - מחקרים לכבודו של שמואל ספראי, בעריכת א' אופנהיימר, י' גפני, מ' שטרן, ירושלים תשנ"ג, עמ' 149-164.

רבינוביץ, גנזי מדרש: צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז.

רוקח, אבות-הכנסייה והיהודים: ד' רוקח, "אבות-הכנסייה והיהודים בחיבורים כלפי חוץ וכלפי פנים", שנאת ישראל לדורותיה, בעריכת ש' אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 55-87.

רוקח, זכריה בן אבקולס: ד' רוקח, "זכריה בן אבקולס - ענוותנות או קנאות", ציון נג (תשמ"ח), עמ' 53-56; הנ"ל, "בכל זאת משחק מלים - תגובה", שם, עמ' 317-322.

רטנר, אהבת ציון: ב' רטנר, אהבת ציון וירושלים, וילנה תרס"א. ריצ'מונד, פלמירה:

A. Richmond, "Palmyra under the Aegis of the Romans", *Journal of Roman*

Studies LIII (1963), pp. 431-454.

רפפורט, מקורות: א' רפפורט, "מקורות ספרותיים משניים יהודיים", *יהודה ודומא* – מרידות היהודים (בסדרה: ההיסטוריה של עם ישראל), בעריכת א' רפפורט, ירושלים תשמ"ג, עמ' 113–120.

רפפורט, ערך מלין: ש"י רפפורט, ערך מלין, א–ב, ורשה תרע"ד.
שוורץ, עוד לשאלת זכריה: ד' שוורץ, "עוד לשאלת זכריה בן אבקולס–ענוותנות או קנאות?", *ציון* נג (תשמ"ח), עמ' 313–316.
שוורץ, גאלוס ויוליאנוס: י' שוורץ, "גאלוס, יוליאנוס הכופר והפולמוס האנטי-נוצרי בפסיקתא רבתי", *דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות*, ב, 1, ירושלים תש"ן, עמ' 30–36.

שטמברגר, ההשקפה על רומא:

G. Semberger, "Die Beurteilung Roms in der Rabbinischen Literature", *ANRW*, II, 19.2, Berlin 1979, pp. 338-396.

שטרן, התאבדות: מ' שטרן, "התאבדותם של אלעזר בן יאיר ואנשיו במצדה", *ציון* מז (תשמ"ב), עמ' 367–397 (= *מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני*, ירושלים תשנ"א, עמ' 313–343).

שטרן, הקנאים: מ' שטרן, *הקנאים, מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני*, ירושלים תשנ"א, עמ' 277–299.

שטרן, סופרים:

M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I-III, Jerusalem 1974-1984.

שירר, היסטוריה:

E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, A New English Version revised and edited by G. Vermes & F. Millar, I-II, Edinburgh 1973-1979.

שליט, הנבואות: א' שליט, "נבואותיהם של יוסף בן מתתיהו ורבן יוחנן בן זכאי על עליית אספסינוס לשלטון", *ספר היוכל לכבוד שלום בארון*, ירושלים 1975, עמ' שצז–תלב,

(= A. Schalit, "Die Erhebung Vespasians nach Flavius Josephus, Talmud und Midrash", *ANRW* II, 2, Berlin 1975, pp. 208-327).

שליט, דרכי הפוליטיקה: א' שליט, "דרכי הפוליטיקה המזרחית של רומי מגירון עד טריינוס", *תרכיץ ז* (תרצ"ו), עמ' 159–180 (= *מרידות היהודים בימי טראיאנוס*, בעריכת ד' רוקח, ירושלים תשל"ח, עמ' 11–32).

שנאן, חטאיהם של נדב ואביהוא: א' שנאן, "חטאיהם של נדב ואביהוא באגדת חז"ל", *תרכיץ מח* (תשל"ט), עמ' 201–214.

שנאן, גלגולה של אגדה: א' שנאן, "גלגולה של אגדת חז"ל", *מחניים* 7 (תשנ"ד), עמ' 70–75.

שפר, בריחת רב"ז:

P. Schäfer, "Die Flucht Johanan B. Zakkais aus Jerusalem und die Gründung des 'Lehrhauses' in Jabne", *ANRW*, II, 19.2, Berlin 1979, pp. 43-101.

שפרבר, אלוף מגדיאל: ד' שפרבר "אלוף מגדיאל – דיוקלטינוס", *יהודים ויהדות בימי*

בית שני, המשנה והתלמוד – מחקרים לכבודו של שמואל ספראי, בעריכת א'
 אופנהיימר, י' גפני, מ' שטרן, ירושלים תשנ"ג, עמ' 243–245.
 שצמן, הצבא הרומי: י' שצמן, "הצבא הרומי מאוגוסטוס עד אדריאנוס", יהודה ורומא –
 מרידות היהודים (בסדרה: ההיסטוריה של עם ישראל), בעריכת א' רפפורט,
 ירושלים תשמ"ג, עמ' 265–282.
 שצמן, מדיניות החוץ: י' שצמן, "מדיניות החוץ והבטחון והאסטרטגיה הרומית", שם, עמ'
 283–299.
 שצמן, העימות הצבאי: י' שצמן, "העימות הצבאי הרומי-יהודי", שם, עמ' 300–332.
 שצמן, הצבאות:
 I. Shatzman, *The Armies of the Hasmonaeans and Herod*, Tübingen 1991.
 שרמר, בן-אחות: ע' שרמר, "בן-אחות": כינוי שארות ונישואי פנים בתקופת המשנה
 והתלמוד, ציון ס (תשנ"ה), עמ' 5–35.

בספרייה זו יצאו לאור:

יונה פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה
אליעזר שביד, היהדות והתרבות החילונית
זאב לוי, בין יפת לשם
שמואל ספראי, ארץ-ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד
דב רפל, תרגום אונקלוס כפירוש לתורה
עפרה מאיר, הסיפור הדרשני בבראשית רבה
מנחם דורמן (מהדיר), מקוה ישראל, תשועת ישראל למנשה בן ישראל
דוד הרטמן, מנהיגות בעיתות מצוקה
אליעזר שביד, מאבק עם שחר
זאב ויסמן, עם ומלך במשפט המקראי
מנחם קלנר, תורת העיקרים*
משה חלמיש, מבוא לקבלה*
מנחם הירשמן, המקרא ומדרשו
זאב גריס, ספר סופר וסיפור בראשית החסידות
אביגדור שנאן, מקרא אחד ותרגומים הרבה
שולמית ולר, נשים ונשיות בסיפורי התלמוד
עליזה שנהר-אלרעי, מספר, סיפור, קהל
אורזולה שוברט, אמנות-הספר היהודית
אליעזר שביד, בין חורבן לישועה
ניסן רובין, ראשית החיים
זכריה גורן, טעמי המקרא כפרשנות
יאיר זקוביץ, מקראות בארץ המראות
בת-ציון עראקי קלורמן, משיחים ומשיחיות בתימן
שרה שטרסברג-דיין, יחיד ואומה בהגותם של א"ד גורדון והראי"ה קוק
דוד שטרן, המשל במדרש
ישראל תא-שמע, הנגלה שבנסתר
יוסף תבורי, פסח דורות
נחום אריאלי, המחשבה היהודית בימי הביניים*
עוזי שביט, בעלות השחר
אבי שגיא, אלו ואלו
שמאי גלנדר, אמנות ורעיון בסיפורת המקראית

* ראה אור בהוצאת אלינר

עומדים להופיע:

ניסן רובין, קץ החיים (ספר שני באנתרופולוגיה של התלמוד)
שמחה גולדין, חידת השרדותה של הקבוצה היהודית בימי הביניים

בהכנה:

עמירה ערן, "אמונה רמה" של אבן דאוד
עמוס פריש, "יגיע כפוך כי תאכל". יחס התנ"ך לעבודה
דן אוריין, היהדות בתיאטרון הישראלי
שרגא בר-סלע, בין סער לדממה. חייו ומשנתו של הלל צייטלין
רוברט ברודי, מקראה בספרות הגאונים
מנחם הירשמן, "תורה לבאי העולם", לזרם האוניברסלי בספרות חז"ל
יוסף יהלום, פיוט ומציאות בפיוטי ארץ-ישראל
אליעזר בשן, יהודי מרוקו – עברם, חייהם ותרבותם
נחמן דנציג, יחסי ארץ-ישראל והגולה בתקופה הבתר תלמודית

חורבן בית-המקדש השני בשנת 70 לספירה הינו אחד האירועים המשמעותיים ביותר בהיסטוריה היהודית הארוכה. הציבור היהודי בארץ ובתפוצות חווה זעזוע כבד ונאלץ להתמודד עם שאלות תאולוגיות קשות ולחפש תשובות לבעיות הלכתיות רבות שנתעוררו בעקבות החורבן.

מבחינתה של שכבת החכמים דומה שנועדה לחורבן חשיבות מיוחדת ומשמעות כפולה, שכן לצד הקשיים המרובים היווה החורבן מאיץ וזרז לעלייתה ושגשוגה של שיטתם הדתית-מוסרית, ואף לעיצובו של מעמד החכמים כקבוצה מובילה בחברה היהודית.

הקשר ההדוק בין התגבשות "עולמם של חכמים" ועליית מעמדם לבין החורבן, פותח פתח לתשומת-לב מיוחדת לתיאורים בספרות חז"ל העוסקים במלחמת החורבן. מדבריהם של חז"ל על המלחמה ניתן ללמוד רבות על דרך הסתכלותם של החכמים על אחד האירועים המשמעותיים ביותר בעיצוב עולמם, השקפותיהם ודרכם הרוחנית. ההיסטוריוגרפיה של חז"ל על החורבן נתפסת כאן ככלי מרכזי בעיצוב התודעה הציבורית והזהות העצמית של הדורות המספרים עצמם.

- מהו המסר שביקש המספר ללמדנו באגדת בר-קמצא ?
- כיצד נוצרה אגדת נירון ?
- מי הוא פנגר ?
- מדוע הושמט שמו של טיטוס ממדרשי החורבן שבאיכה רבה ?
- מי אשם בחורבן ?
- ומי הם המספרים ? מה בחרו לזכור ולספר ומה הושמט ? מהו הרקע ההיסטורי ומהם המניעים המשוערים לבחירתם בסיפורים אלה דווקא ?
- שאלות אלו ואחרות כמותן עומדות בבסיסו של ספר זה.

ד"ר ענת ישראל - טרן מלמדת היסטוריה יהודית, תלמוד ומדרש באוניברסיטת חיפה ובחטיבה האוניברסיטאית של מכללת "אורנים".

ספריית "הילל בן חיים" הוצאת הקיבוץ המאוחד

עטיפה / אריה ולמן
ציור קיר של בית-הכנסת בדורה-אירופוס

